

קרב בית זכריה

Author(s): ב. בר-כוכבא

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 2 (תשל"ד), pp. 157-182

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70054216>

Accessed: 22/11/2011 06:58

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

יהודה המקבי הציב את צבאו בבית-זכריה, המזוהה עם הכפר בית זכריה, 9 ק"מ מצפון לבית-צור, באיזור גוש עציון, בצד הדרך לירושלים⁹, בנסיון לבלום את הכוחות הסלווקים בדרכם לעבר ירושלים. האלטרנאטיבה להסתגר בעיר ולעמוד במערכת-מצור יצאה מכלל חשבון: היה זה אביב של מוצאי שמיטה, והיהודים חסרו אספקה ומזון (ראה להלן עמ' 180), ואילו החקרה, מבצרת של ירושלים, היתה עדיין בידי חיל-מצב סלווקי ויהודים מתייוונים.

א. המקורות

כמקור העיקרי למסע ולקרב משמש ספר מקבים א (ו, 28—47). אם נתעלם מן ההפרזה המקובלת בספר מקבים א לגבי כל מה שנוגע למספרי הכוח הסלווקי, הרי שהמחבר מוכיח הכרה מדוקדקת של פני השטח, חימוש הצבא הסלווקי, דרכי פעולתו ותנועותיו. מספר חוקרים שיערו שהמחבר היה עד ראיה למהלך הקרב, בהצביעם בעיקר על הטעמת האפקט החזותי של המגינים שברשות הצבא הסלווקי ועל תיאור 'מבצע ההתאבדות' של אלעזר¹⁰. אולם דווקא תיאורים אלו הם כשלעצמם בלתי מהימנים: המחבר מציין שהמגינים של הכוח הסלווקי הבהיקו בשמש ו"ההרים זרחו מהם ולהטו כלפידי אש" (ו, 39), אולם מאחר שהמסע יצא מבית-צור השכם בבוקר (ו, 33), והכוח היה צריך להגיע לסביבת בית-זכריה לאחר שעתיים לערך, הרי שהשמש נמצאה אותה שעה בגבם של הכוחות הסלווקים. בדומה לכך קשה לקבל את התיאור המפורסם של הסתערות אלעזר, אחיו של יהודה, על הפיל (ו, 43—46): אין ספק שאלעזר אמנם נמחץ על-ידי הפיל, אולם ספק רב אם הפיל קרס תחתיו ונהרג. היפוכם של דברים: פיל שנדקר בבטנו עלול

ללמוד מ'מלחמת היהודים' א, 41, המבוסס על מקור אחר, ואולי אף ממק"ב יג, 22 (ראה להלן עמ' 161, על כוונת הפסוק). ויש להדגיש שיוספוס לא הכיר את ספר מקבים ב. (לשאלת הקשר בין יוספוס למקבים ב עיין בעיקר: B. Niese, Kritik der beiden Makkabäerbücher, *Hermes*, Vol. XXXV (1900), pp. 518-521 (להלן — ניה, ביקורת ספרי המקבים); E. Bi-ckermann, *Der Gott der Makkabäer*, Berlin 1937, pp. 167 ff. (להלן — ביקרמן, אלוהי המקבים); M. Hengel, *Judentum und Hellenismus*, Tübingen 1969, p. 503; מ' שטרן, מותו של חוניו השלישי, ציון, כה (תש"ך), עמ' 8—11). יש להעדיף במקרה זה את המקורות האחרונים משום שאותה סיבה שהניעה את ליסיאס מלכתחילה לצור על בית-צור, היינו הבטחת העורף למקרה של נסיגה, היתה חייבת למנוע בעדו להתקדם צפונה בטרם כבש אותה. השיבוש במקבים א, שנעשה על-ידי עורך מאוחר או מעתיק, נגרם כתוצאה מהדמיון שבין מצור בית-צור למצור ירושלים, והקשיים שנגרמו בשניהם ליהודים הנצורים בגלל שנת השמיטה (ו, 50—54). מספר פסוקים שהתייחסו לכניעה או להשתלטות סלווקית על רבעים סמוכים למקדש נשמטו, מן הסתם, אחרי פסוק 48. לתופעה של העתקת פסוקים ושיבוש מיקומם בספר מקבים א השווה: ג, 57 (ראה: ד, 3—4; קדמוניות, יב, 306); ה, 66—67 (ראה: 55—62; מק"ב יב, 32—45); וכן ט, 34 (ראה ט, 43 ואילך). יוספוס ב'קדמוניות' (יב, 368, 376) צמוד כדרכו לנוסח של מקבים א, ומכאן ניתן ללמוד שהשיבוש נעשה בשלב מוקדם של גלגולי הספר. להימנעות מהתקדמות ללא אבטחה מוחלטת של דרכי הנסיגה, ראה ההוראה המפורשת של אונאסאנדר יא, 4.

9 ראה הוזהוי אצל אבל, הטופוגראפיה, עמ' 209—211.

10 ראה למשל: אבל, ספר המקבים, עמ' xxiv; דאנסי, מקבים א, עמ' 3; S. Zeitlin, *The First Book of Maccabees*, New York 1950, p. 27 (להלן — צייטלין, מקבים א); C. C. Torrey, *The Apocryphal Literature*, London 1963, p. 73.

להשתולל ולהיעשות מסוכן שבעתיים (אף שלאחר ימים מספר ימות מחמת איבוד דם) *10. הסתייגויות אלו אמנם אינן מהוות רציה מכרעת לכך שהמחבר לא היה עד ראייה, שכן את האינפורמאציה המוטעית על מותו של הפיל ניתן ליחס ל'ערפל הקרב', ואפשר שהסל-ווקים התקדמו באיטיות, ומאוחר יותר אכן הבהיקו המגינים; אולם פרטים אלו, מכל מקום, אינם מסייעים להנחה זו. מאידך גיסא ראוי לתת את הדעת על תיאור המבנה המיוחד של הגדודים הסלוקים והטראנספורמאציה של המערך משורה חזיתית לטור עורפי בהתאם לשינויים במבנה השטח (ו, 35, 39, 40, וראה להלן). תיאור ההיערכות לא יכול היה להישאב מתוך תיאורים צבאיים בני התקופה (בדומה למק"ב טו, 20), שכן הוא חרג מהנהוג המקובל ונבע מהתנאים המיוחדים של השטח. קשה להניח שאילו היה המחבר מוצא אותו בכתובים או שומע עליו מפי עד ראייה היה משמר אותו בדיוק כה רב. מכל מקום, ספק אם ההיערכות החזיתית של כוח האויב בשלב הראשון של תנועת-הכוחות הסלוקים שבו לא נתחוללה כל התנגשות בין הצדדים היתה מוצאת את מקומה בתיאור קומפאקטי ודחוס מהסוג שנמסר לפנינו אלמלא היה המחבר מתרשם ממנו בעצמו באופן בלתי-אמצעי. אמנם יוספוס מנציח פרטים אלו ואחרים הדומים להם ב'קדמוניות היהודים', אולם יש לזכור שהפאראפראזה שלו על ספר מקבים א מלווה את המקור פסוק אחר פסוק ולפיכך לא נשמטו בגרסתו הפרטים הנזכרים לעיל. דרכי העיבוד של חומר המקורות על-ידי מחבר ספר מקבים א, לעומת זאת, היו שונות לחלוטין כפי שעולה מתוך בדיקת תיאור קרב חדשה במק"א ז, 39—50: המחבר מוסר פרטים כלליים למדי על מהלך המערכה, ואולם אם ניקח בחשבון שהקרב נערך בשלב מאוחר של המרד שבו בוודאי כבר נערך רישום שוטף של מהלך האירועים, ואת הרושם העז שהשאיר הניצחון על ניקנור לדורות, קשה להניח שבידי מחבר מקבים א, שהיה בלי-ספק בעל מהלכים בחצר החשמונאית, לא היה תיאור מקיף של התמודדות זו. הרפרודוקציה הדלילה והמטושטשת של קרב חדשה יש בה כדי ללמד על דרכי העיבוד של אינפורמאציה על מאורעות בהם לא נכח המחבר בעצמו, והיא מחזקת את ההתרשמות שהתיאור של קרב בית-זכריה מהווה דיווח ראשוני של עד ראייה. מסקנה דומה משתמעת מניתוח התיאור של קרב עמאוס (מק"א ג, 38—ד, 25). עם זאת אין לשלול לחלוטין את האפשרות שהמחבר לא היה נוכח בעצמו בקרב, ואך השתמש בעדות ראייה מהימנה ביותר שנמסרה לו בכתב או בעל-פה. בין כך ובין כך, התיאור של קרב בית-זכריה הינו 'אליפטי' ואינו שלם, והמחבר בשאיפתו לתרץ ולהסביר את התבוסה היהודית, שם את הדגש על אותם פרטים בתיאור צבא האויב שיש בהם כדי להרשים את הקורא, ואילו התבוסה עצמה מובלעת ומטושטשת בניתוח דיסקרטי (ו, 41).

מקבים ב מתאר בפירוט רב את המסע הסלוקי ואת המצור על בית-צור. למעשה המצור

*10 הערכה שלילית זו על מידת המהימנותו של הסיפור נמסרה לי על-ידי פרופ' שורט (E. V. Short) מהמחלקה לזואולוגיה באוניברסיטת קיימברידג', אנגליה, הידוע ממחקריו הרבים על אורחות חיהם של פילים ואף משתתף לעתים מזומנות במשלחות לציד פילים באפריקה ובבורמה. לדבריו הדרך היחידה להרוג פיל, או לפחות לשתק אותו לזמן מה, היא לפגוע במוחו בירי מהצד לכיוון הרקה באמצעות קשת משובללת מטווח של לא יותר מחמישה מטר, בעוד שפגיעה בבטנו אינה יכולה להסב נזק מיידי: אין כמעט כל אפשרות להבקיע ללבו של הפיל מחמת העצמות הקשות הסוככות עליו. מעניין לציין שיוספוס ב'מלחמת היהודים', המבוסס על מקור שונה ובעל ערך, אינו מזכיר את מותו של הפיל, למרות שתיאורו מתרכז דווקא באפיונה זו (א, 42—44).

הוא אף מקדים התקפה לילית מוצלחת של יהודה ואנשיו, שחנו לדבריו במודיעין, על המחנה הסלווקי ששהה בסמוך (יג, 14—17). אם נתעלם מאיזכורה של מודיעין ששורבה לפרשה זו על-ידי יאסון או האפיטומאטור, שלא הכירו את זירת האירועים, מתוך המסורת על ראשית המרד, הרי אין זה מן הנמנע שהוא משקף, ולו גם בצורה מוגזמת ביותר, פשיטה מסוימת על המחנה הסלווקי שאירעה לפני תחילת המצור או בעיצומו. ואולם איזכור 'הפיל הראשון' בפרשייה זו (פס' 15), הריהו בחינת הד עמום לתפקידם המכריע של הפילים בקרב בית-זכריה שהושמט על-ידי המחבר (או האפיטומאטור) במסגרת מאמצי לטשטש את התבוסה היהודית; הערך הרב שבאיזכור הפילים להדגשת עוצמתו של האויב הביא אותו לשמר את דבר השתתפותם במסע על-ידי שילובם בפרשת הפשיטה.

סיפור המצור על בית-צור כולל פרטים ייחודיים שאין סיבה להטיל ספק באמיתותם, ובעיקר את דבר בגידתו של רודוקוס (פס' 18—22). כנגד זה תיאור המשך המסע מקוצר ומטושטש ביותר. בית-זכריה אינה נזכרת, וגם לא נמסר על מצור המקדש. המחבר דוחס את ההתנגשות בין הצדדים לחצי פסוק בלבד: "ויסתער על אנשי יהודה וינוצח" (יג, 22ב). הדברים עשויים להתייחס לקרב בית-זכריה, כשהתבוסה הופכת בידי המחבר לניצחון, אולם אף אפשר שהם מתייחסים למצור על המקדש, לאחר התבוסה, והסיכום 'וינוצח' אינו אלא ביטוי מופרז לאי-הצלחתו של ליסיאס להבקיע את המקדש במצור. אם נקבל את האפשרות האחרונה הרי שהמחבר העלים את פרשת הקרב בבית-זכריה כדי שלא להזכיר את דבר התבוסה הקשה. אם כך ואם כך, ברור שהאמת היתה ידועה לו, שכן נסיגתו של ליסיאס מוסברת בחשש מפני השתלטותו של פליפוס על הממלכה ולא כתוצאה של מפלה צבאית. יתר-על-כן, הוא אף מזכיר את שהותו של ליסיאס בירושלים אלא שהוא מטשטש את הנסיבות באמרו: "ויכנע וישבע על כל הדרישות הצודקות, וישראל, ויבא קרבן, ויכבד את המקדש וינהג בנדיבות כלפי המקום" (יג, 23). על-פי סגנונו של הפסוק במק"ב יג, 22, ובמיוחד לנוכח ריבוי השימוש בצורת הפארטיקיפיום¹¹, וריבוי האינפורמאציה על השלבים המוקדמים, אין ספק שתיאור הקרב בספרו של יאסון איש קיריני היה מפורט בהרבה, אולם קשה להניח שתוצאות הקרב נמסרו ביתר מהימנות מאשר בידי האפיטומאטור.

גירסתו של יוספוס לקרב בית-זכריה ב'מלחמת היהודים' א, 41—46, כוללת מספרים ופרטים רבי ערך. הקטע מהווה אמנם חלק מתקציר של סיפור הגזירות והמרד, שהוא לעתים קרובות מעוות ועלול להיות מבוסס על זכרוננו של המחבר או על מקור אחר, שפעל בשיטה דומה, אולי ניקולאוס איש דמשק¹², אולם בניגוד לחלק הארי של התקציר,

11 על ריבוי צורות הפארטיקיפיום בקטעים מסוימים בספר מקבים ב, ראה: Ch. Mugler, Remarques sur le second livre des Macchabées, *Revue d'histoire et philosophie religieuses*, Vol. XI (1931), pp. 419-423.

12 ראה: Ed. Meyer, *Ursprung und Anfänge des Christentums*, Berlin 1921, Vol. II, pp. 164-165; H. Willrich, *Juden und Griechen vor der makkabäischen Erhebung*, Göttingen 1895, p. 107; A. Büchler, La sources de Flavius Josèphe dans ses Antiquités XII.5.1 — XXIII, *Revue des Études Juives*, Vol. XXXII (1896), p. 199; Vol. XXXIV (1897), p. 93; E. Bickermann, *RE*, s.v. *Makkabäerbücher*, Col. 796; ביקורת ספרי המקבים, עמ' 514—518; אבל, ספרי המקבים, עמ' xii; דאנסי, מקבים א, עמ' 30; בדיקת הקטע על קרב בית-זכריה אינה מסייעת לדעת היחיד של צ'ריקובר, מלחמות

קטע זה מפורט במיוחד וכולל פרטים אינפורמטיביים מתקבלים על הדעת הנעדרים או מנוגדים לגירסתו של מקבים א: גודל הכוח המיוחס לצבא הסלווקי (סעיף 41) צנוע יחסית והוא מתאים פחות או יותר לאפשרויות הגיוס שהיו בידי החצר באנטיוכיה באותה שעה (ראה להלן); רצף המאורעות (סעיף 41) סביר יותר מזה המצוי בנוסח של מקבים א שלפנינו (ראה לעיל, הערה 8); הידיעה הבאה רק במקור זה שיהודה נמלט לגופנה (סעיף 45), המחוז ההררי מצפון-מערב לירושלים, נראית מהימנה ביסודה (ראה להלן, הערה 60); זירת הקרב נקבעת במיצר (סעיף 41), מסקנה שאמנם מתבקשת מתוך עיון מדוקדק במקבים א (ו, 40) אבל אינה נאמרת במפורש; נזכרת השתתפותו של 'פאלאנקס' יהודי בקרב (סעיף 45), כשהכוונה במקרה זה כנראה לרגלים 'כבדים' או 'חצי כבדים', דבר שאין לו זכר בשום קרב בספרי המקבים אבל היא עולה מתוך בדיקה ביקורתית של מהלכי מספר קרבות אחרים שהתנהלו לאחר טיהור המקדש (ראה להלן). התוספות והשינויים דלעיל אינם ניתנים להתבאר כדברי פרשנות או המצאות חופשיות של יוספוס או של בעל המקור שעמד לרשותו, המבוססים באופן בלעדי על ספר מקבים א, ואילו הסבירות והדיוק הרב מוליכים למסקנה שגירסה זו לא היתה מבוססת על זכרוננו של המחבר או של בעל המקור שעמד לרשותו, אלא נשאבה באופן ישיר או עקיף מתוך מקור שהיה בעל ידיעות מהימנות למדי. ייתכן לשער כי האופי הפיקאנטני של סיפור ההסתערות של אלעזר על הפיל גרם ליוספוס (או לבעל המקור שעמד לרשותו) שלא להסתמך רק על הזיכרון אלא להתבסס על מקור מפורט שבכתב¹³. ואכן אפיזודה זו מתוארת בהרחבה יתירה, העומדת מחוץ לכל פרופורציה לחשיבותה. אמנם אין להתעלם מפגמים בולטים בתיאור של 'מלחמת היהודים', כמו אי-אזכרת תפקידו המרכזי של ליסיאס במסע ובמערכה, היעדר כל רמז לקשר בין האירועים לבין שנת השמיטה, ובעיקר ייחוס הנסיגה של אנטיוכוס מירושלים למחסור באספקה, מבלי להזכיר את הצורך להפנות את הצבא נגד פליפוס העולה על אנטיוכיה, אולם דברים אלו ניתן ליחס לאופיו הכללי של הקטע כאפטומי. החותם ההלניסטי המובהק הטבוע על פרשיית אלעזר, כמו ראית נפילתו 'כאות' (*καὶ ὅθεν*) לתוצאות המערכה, ועזרת הגורל (*τύχη*) לכוחות המלך (סעיף 45), מעיד על המקור הנוכרי העומד מאחורי התיאור ב'מלחמת היהודים' (השווה גם להצגת היהודים כ- *ἐπὶ χρωσίου*, 'ילידים', שם 38, 48) ומקרב את ההרגשה שקטע זה, כתקציר בכללו, מבוסס על ניקולאוס איש דמשק. עם זאת אין ספק שלעיני ניקולאוס עמד גם מקור יהודי כלשהו, ואולי אף ספר מקבים א, כמו שניתן להסיק מפרשת אלעזר ומדרך הצגת האירועים בתקציר. לאור הכרת שיטות עבודתו של יוספוס יש להעדיף מסקנה אחרונה זו על האפשרות שהועלתה על-ידי ניז'ה לפיה עבר ניקולאוס 'עבוד יהודי' או עובד על-ידי יוספוס עצמו בהשפעת ספר מקבים א¹⁴.

לעומת זאת תיאור קרבות יהודה המקבי ב'קדמוניות היהודים', ספרו המאוחר של יוספוס, מהווה פאראפראזה מלולית של מקבים א בלבד¹⁵. אף-על-פי-כן, גירסתו של

א א, א בתור מקור היסטורי, היהודים בעולם היווני והרומי, עמ' 135–145, הסבור שיוספוס כתב את הקטע על-פי זכרוננו מבלי להסתייע במקור הלניסטי כל שהוא.

13 השווה, למשל, לתקצירים הבינוניים מהתיאור של דידורוס לקרב איפסוס בהם בולט העניין בתפקידם של הפילים בקרב, במיוחד דידורוס כא, 2.

14 ראה: ביקורת ספרי המקבים, עמ' 516–517.

15 ראה למשל: K. L. W. Grimm, *Kurzgefasstes exegetisches Handbuch zu den Apo-*

ספר זה לקרב בית-זכריה (יב, 362—381), למרות שהיא דבקה כללית בנוסח של מקבים א, תורמת מספר פרטים, בעיקר ביחס לצורת ההיערכות של הכוח הסלווקי עם החדירה למיצר (שם, 371). ניתן אמנם ליחס מספר תוספות להיכרות אפשרית של יוספוס עם איזור הקרב ולמידע שהיה לו על שיטת הלחימה ההלניסטית¹⁶, וכן לתפיסתו והבנתו כמצביא לשעבר, אולם באותה מידה סביר לשער שבשעה שניסה להבהיר את התיאור המעורפל מעט של מקבים א, עלו בזכרונו מספר פרטים מתוך תיאור הקרב במקור בו השתמש כעשרים שנה קודם-לכן בשעת כתיבת 'מלחמת היהודים' ואפשר שנעזר בספר האחרון עצמו¹⁷.

ב. יחסי הכוחות

כדרכם של ספרי המקבים בולטת גם ביחס לקרב בית-זכריה ההפרזה היתרה במספרי הכוחות הסלווקים מחד, וההמעטה או ההתעלמות מעוצמתו של הכוח היהודי מאידך. עיוות היחס המספרי בספרים אלו נעשה כדי לתרץ את התבוסות, ובתיאורים של נצחונות, כדי להאדיר ולרומם את ההצלחה, וגם במטרה לשרת את המגמה הדידאקטית-דתית הידועה של המחברים להמחיש לקורא את עזרת האלוהים הסמויה (במקבים א) או הגלויה

kryphen des Alten Testament, Das erste Buch des Maccabäer, Leipzig 1853, pp. XXVII-XXX (להלן — גרים, מקבים א); H. Bloch, *Die Quellen des Flavius Josephus*, Leipzig 1879, pp. 80-82; A. Momigliano, *Prime linee di storia della tradizione Maccabaica*, Torino 1931, pp. 27-30, וכן: ע"צ מלמד, יוספוס בהשוואה למקבים א, ארץ-ישראל, א (תשי"א), עמ' 122—130. יש להדגיש שאין לקבל את ההנחה של האחרון שיוספוס נעזר גם בנוסח העברי של מקבים א. השערה זו חוזרת ועולה בוואריאציות שונות ב-200 השנים האחרונות, ראה, למשל: J. D. Michaelis, *Deutsche Übersetzung des ersten Buchs der Maccabäer mit Anmerkungen*, Göttingen 1778, pp. 28, 138; J. von Destinon, *Die Quellen des Flavius Josephus*, Kiel 1882, pp. 61-62; C. C. Torrey, *Encyclopedia Biblica*, London 1902, Vol. III, pp. 2858-2859; M. Schwabe und E. Z. Melamed, *Zum Text der Seronepisode in I Macc. und bei Josephus*, *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, Vol. LXXII (1928), pp. 202-204; וכן: צייטלין, מקבים א, עמ' 33, 57—58, ועוד. נגד דעה זו ראה בעיקר: גרים, 202-204; וכן: עמ' XXIX-XXVIII; H. Bloch, op. cit., pp. 80-99; H. Drüner, *Untersuchungen über Josephus*, Marburg 1896, p. 50; H. W. Ettelson, *The Integrity of I Maccabees*, *Transactions of the Connecticut Academy*, vol. XXVII (1925), pp. 331-342. אמנם רוב הראיות המובאות על-ידי האחרונים אינן מכריעות, אולם מתוך עיון מדוקדק נראה שכל ההבדלים שבין יוספוס והטקסט היווני של מקבים א המובאים כראיה לשימוש במקור העברי ניתנים להסבר בנטייה של יוספוס לפשט את התיאור או להתאימו לתפיסת הקורא היווני-רומי, ואף בשברי ידיעות שהיו לו ממקורות אחרים. מאידך יש ראיות לכך שיוספוס לא יכול היה להסתייע במקור העברי של מקבים א, ראה, למשל: מק"א ג, 11 בהשוואה לקדמוניות יב, 287; מק"א ג, 41 — קדמוניות יב, 299; מק"א ו, 37 — קדמוניות יב, 429; מק"א ו, 29 — קדמוניות יב, 404; מק"א ט, 15 — קדמוניות יב, 429. ראה, למשל, התוספת למק"א ד, 3 בקדמוניות יב, 306 (השוואה מק"א יב, 28—29; אפיאן, סאוניטיקי, טז; פוליאנוס, ד, 15).

17 על מידת ההעזרות של יוספוס לכתיבת 'קדמוניות' במקורות ששימשו אותו בשעת כתיבת 'מלחמת היהודים', ראה: ניוה, ביקורת ספרי המקבים, עמ' 516—521, וכן: מ' שטרן, ציון. כה (תש"ד), עמ' 13. הערה 74, ושם בביבליוגרפיה.

(במקבים ב) לנאמני הדת הנמצאים במצוקה¹⁸. כבסיס להערכה ריאלי של הכוח הסלווקי חייב לשמש המצעד שנערך בדאפני, פרוור הגנים של אנטיוכיה, ערב מסעו של אנטיוכוס הרביעי למורח. במצעד, שנערך בשיאו של ההכנות לקראת המסע לארמניה ולפרובינציות המזרחיות המורדות, השתתף רוב מניינו של הצבא הסלווקי, להוציא הכוחות שהיו מוצבים דרך קבע בפרובינציות המזרחיות כמו המתיישבים הצבאיים, חילות-המצב וחילות-העזר מבני הלאומים המקומיים¹⁹. סדר גודל הכוחות העולה מהמצעד מגיע ל-46,000 רגלים מהם 20,000 פאלאנגיטים ו-5,000 פרשים²⁰. סיכום מספרי זה הולם יפה את פוטנציאל הגיוס של הצבא הסלווקי גם בימיו של אנטיוכוס השלישי, אם ניקח בחשבון את השינויים הטריטוריאליים שחלו בממדיה של האימפריה במשך השנים²¹. רובו של הכוח שהשתתף במצעד בדאפני יצא עם אנטיוכוס למורח בשנת 165 לפנה"ס²². על-פי מקבים א עשוי אמנם להיווצר הרושם שהלך לפרס חזר לאנטיוכיה בהנהגתו של פליפוס רק לאחר הקרב בבית-זכריה (ו, 55–56), אולם בדיקה כרונולוגית ועניינית מצביעה על האפשרות שרובו של כוח זה כבר חזר לאנטיוכיה זמן רב לפני המסע השני של ליסיאס ואילו במורח נשארו רק המתיישבים הצבאיים של האיזור וחילות-המצב שתגברו דרך קבע את הכוחות המוצבים באיזור²². מקבים א מוסר על גיוס בקנה-מידה גדול של

18 עיין בספרי, קרבות יהודה המקבי, הוצאת יד בן-צבי (בדפוס), חלק א, פרק א. למגמה הדידאקטית של הספרים ראה, למשל: מק"א ג, 17–19, 53, 60; ד, 8–10, 24–25, 30–32; ה, 62; ז, 41–42; ט, 46; יב, 15; מק"ב ח, 5, 24, 27; י, 29–30; יא, 8–10; יג, 13–14; טו, 11–16, 22–23, 27. על המגמה הדידאקטית של המחברים הצביעו חוקרים רבים, אולם משום מה לא יישמו הללו את מסקנותיהם להערכת מקורם וטיבם של מספרי הצבאות. יש להעיר שבתיאור קרב בית-זכריה במקבים א לא מיוחס ליהודה המקבי נאום של ערב קרב. נאומים אלו משמשים בידי בעל הספר כאמצעי עיקרי להבהרת הלקח הדתי שאותו הוא מעוניין להקנות לקוראיו. בקרב בית-זכריה לא היה צורך בשילוב נאום מסוג זה משום שיתורנו הכמותי והאיכותי של האויב השתמע בבירור הן ממספרי הכוח הסלווקי והן מפרטי התיאור של היערכותו והתקדמותו בשדה-הקרב.

19 על הרקע למצעד ומטרת המסע ראה: O. Mørkholm, *Antiochus IV of Syria*, Copenhagen 1966, pp. 166–180; Éd. Will, *Histoire politique du monde Hellénistique*, Nancy 1967, vol. II, pp. 296–298. על הכוחות שהיו מוצבים ממורח לחידקל ועוצמתם המספרית ראה: B. Bar-Kochva, *The Seleucid Army*, Cambridge 1976, pp. 42–43, 48 ff. (להלן — בר-כוכבא, הצבא הסלווקי).

20 על הכוח 'האופראטיבי' מבין הפרשים שהשתתפו במצעד, ראה: בר-כוכבא, הצבא הסלווקי, עמ' 67–75.

21 על פוטנציאל הגיוס של הצבא הסלווקי במאה השלישית והשנייה לפנה"ס ראה בפרוטרוט שם, עמ' 7–10, 39–43.

21* אין לקבל את הקביעה של מקבים א לפיה חצי הצבא הושאר באנטיוכיה לקראת המסע ליהודה שנסתיים בקרב עמאוס (ג, 34). המסע למורח היה חשוב לאין-ערוך מדיכוי המרד ביהודה והצריך שיתוף כוחות גדולים מהרגיל. יתר-על-כן, מקבים א מגזים בבירור באותו קטע באומרו שצורכי המסע ביהודה הם אשר גרמו, בצורה זו או אחרת, למסעו של אנטיוכוס אפיפאנס לסאטראפיות העליינות (ג, 27–37; והשווה: ו, 5–12). הצגה זו של פני הדברים נועדה להבליט מעבר לכל פרופורציה את חשיבותם של המאורעות ביהודה בעיני השלטונות המרכזיים כבר באותו שלב וכך להגדיל ולהאדיר את הנצחון היתודי בעמאוס.

22 מאחר שאנטיוכוס אפיפאנס מת בפרס בראשית נובמבר או דצמבר 164 (ראה הערה 1, לעיל) וקרב בית-זכריה נערך לא לפני אפריל 162 (ראה בנספח להלן, עמ' 180 ואילך), הרי שחלפו

שכירים שהגדיל את עוצמתו של חיל-המשלוח ליהודה עד כדי 100,000 רגלים ו-20,000 פרשים (ו, 30), ואילו מקבים ב נוקב במספר של 110,000 רגלים אולם רק 5,300 פרשים (יג, 2). למספרים אלו אין כל ערך והם נדחו בדין על-ידי רוב החוקרים²³. יוספוס בגירסתו לקרב בית-זכריה ב'מלחמת היהודים' מייחס לצבא הסלווקי 50,000 רגלים ו-5,000 פרשים (א, 41). אף שהמספרים האחרונים עשויים להיות מושפעים ממספרים שיוחסו לצבאותיו של אנטיוכוס אפיפאנס בחלקים האבודים של ה'היסטוריות' של פוליביוס, ולמרות צורתם 'המעוגלת', הם אינם רחוקים בהכרח מהאמת ההיסטורית: ניתן להניח שלסיאס, שיוקרתו כעוצר ושאיפותיו לכתר היו מותנות במידת הצלחתו במשימות הראשונות, אכן הביא עמו לארץ את רוב הצבא הסלווקי שכאמור לעיל נראה שכבר חזר קודם-לכן לאנטיוכיה. כוח זה יכול היה להגיע בעוצמתו לשלוש-ארבע רבבות. לצבא הסלווקי נספחו, ככל הנראה, אלפים לא מעטים של אנשי מיליציה מקרב תושבי ערי החוף המיונות והאדומים²⁴ שנכללו, מן הסתם, במניין הכולל. אשר לדבריו של בעל מקבים א על גיוס

כשנה וחצי מאז מותו של אנטיוכוס אפיפאנס עד לחזרתם של הכוחות מפרס. קושי זה קיים גם אם נניח שמקבים א משתמש בכסים לחישוביו רק בשיטה המוקדונית שפתחה את המניין הסלווקי באוקטובר 312, שכן אין אפשרות להקדים את מצור החקרה (מק"א ו, 21 – שנת מאה וחמישים) לאוקטובר 163, היינו לפחות 10 חודשים לאחר מות המלך, ויש לקחת בחשבון פרק זמן נוסף לשיגור המשלחת מהחקרה לאנטיוכיה (ו, 21–27), ארגון האקספדיציה הצבאית (ו, 28–29), המצור על בית-צור (ו, 31) ומצור ירושלים (ו, 48–54) שקדמו לידיעה על בואו של פליפוס. גם אם מצב הבטחון בסאטראפיות העליונות היה מעורער בעקבות מותו של אנטיוכוס אפיפאנס, קשה להניח שלסיאס, העוצר, היה מרשה לעצמו, בראשית ימי שלטונו, לרתק את כל הצבא שיצא בשעתו מאנטיוכיה לחזית המזרחית למשך שנה וחצי נוספים. ואולם אם סירבו יחידות אלו לסור למרותו, קשה להבין כיצד הרשה לעצמו להפקיר את אנטיוכיה ולצאת עם כל כוחו נגד היהודים לפני שהכריע את המרד הפנימי ותחזיר למרותו את רוב מניינו של הצבא. אין זאת אלא שחלק ניכר מהצבא כבר חזר קודם-לכן ובמזרח שהה אותה שעה אך חלק קטן מהצבא הסלווקי. ובעיקר בקרב בית-זכריה השתתפה היחידה 'הרומית' שנמנתה על המשמר המלכותי הרגלי (ראה להלן, עמ' 174). יחידות המשמר המלכותי היוו את חוד המהץ של הצבא הסלווקי ויצאי תמיד עם המלכים למסעותיהם ולמשימות הגדולות. קשה לקבל שדווקא במסעו הגדול של אנטיוכוס אפיפאנס הושארה מאחור יחידה זו. בפרט משום שהיא 'הוסבה' ביוזמתו של מלך זה עצמו לטאקטיקה וחימוש רומיים, שהיו היעילים ביותר ללוחמה בתנאי השטח ומול היריבים נגדם התעתד להילחם במזרח. מאחר שהיחידה מנתה 5,000 חיילים בלבד, קשה גם לתרץ שחלק ממנה הושאר בסוריה.

הכוח שבא עם פליפוס היה מורכב, מן הסתם, ממתיישבים צבאיים מן הסאטראפיות המזרחיות וחילות-עזר מקומיים. העזתו של פליפוס לעלות על אנטיוכיה עשויה היתה לנבוע לא מהעוצמה המספרית הכוללת של צבאו, אלא מריבוי הפרשים שעמדו לרשותו כשליטן של הסאטראפיות העליונות, מקור הפרשים של הממלכה הסלווקית, וכן מההתמרמרות ששררה באנטיוכיה לנוכח נסיגותיו של ליסיאס להיפטר ממתחרים פוטנציאליים לשלטון מקרב בית-המלוכה (על מעשיו של ליסיאס באנטיוכיה ראה הסקירה RE, s.v. Lysias (9), cols. 2532–2533). היחס העוין לליסיאס מצא את ביטויו מאוחר יותר בסיוע שהגישו היוונים-מוקדונים לדמטריוס הראשון שנמלט כמעט בגפו מרומא ונתקבל בסוריה בזרועות פתוחות.

23 לראשונה על-ידי: G. Wernsdorf, *Commentatio historico-critica de fide historica librorum Maccabaicorum*, Wratislava 1747, p. 118 ff.

24 השווה: מק"א ג, 10, 41; וראה המספרים במק"א י, 71, 77, 85 (למרות ההגזמה שבהם); ועיי: אבל, ספרי המקבים, עמ' 65 על שיבוש הנוסח העברי המקורי 'אדם' ל'ארם' (בנוסח היווני *Συγία*) במק"א ג, 41.

מיוחד של שכירים, הרי שמתוך השוואה לצבאות סלווקים קודמים מתברר שגיוס מסוג זה היה מוגבל מטבעו מחמת הידלדלות מקורות כוח-האדם בעולם ההלני-מוקדוני, הניתוק מחלק מהסאטראפיות העליונות, האיסור שהטילו הרומאים בחוזה אפמיאה על פעולות-גיוס בארצות שמצפון לטאורוס (הגם שסעיף זה, כסעיפים אחרים, הופר לא אחת), הצרכים הצבאיים של חלק ממדינות החסות הרומיות באסיה הקטנה במאבקים בינו לבין עצמן והמחסור במשאבים כספיים. בשום מקרה לא עלה מספר השכירים שברשות הסלווקים על 16,000 איש, ומכל מקום, כוח של שכירים בסדר גודל זה השתתף במצעד בדאפני²⁵ ונכלל בהערכה שנמסרה לעיל על פוטנציאל הגיוס הסלווקי.

בקרבת בית-זכריה שתפו הכוחות הסלווקים בפעם הראשונה והאחרונה במסעותיהם ליהודה גם פילי-מלחמה²⁶ שהיוו בהודמנויות שונות אמצעי-לוחמה מרתיע, בייחוד נגד עמים שלא התנסו בהתמודדות עם פילים בשדה-הקרב. לפי מקבים א שותפו 32 פילים (ו, 30), לפי מקבים ב — 22 (יג, 2) ואילו לפי 'מלחמת היהודים' — 80 פילים (א, 41). מספר הפילים שנטלו חלק במצעד בדאפני הגיע ל-36 או 42 בלבד (פוליביוס ל, 11.25), וסביר להניח שרובם נשלחו לחזית המזרחית²⁷. המספר שמסר מקבים א אינו מתקבל על הדעת, שכן גם אם חלק מהפילים שהלכו למורח נשאר בחיים וחזר לסוריה לפני קרב בית-זכריה, בדומה לחלק מחיל הרגלים והפרשים, יש לזכור שפילים אינם מתרבים בתנאי שבייה, וכי פילי-מלחמה סבלו משיעור 'שחיקה' גבוה כתוצאה ממסעות ארוכי-טווח שהגיע עד-כדי 25%²⁸, ואילו חידוש 'מאגר' הפילים היה קשה ביותר בגלל הניתוק מהודו, מקור הפילים. לעומת זאת קשה להסתמך על המספר הנמוך יחסית הנמסר במקבים ב לנוכח ההפרזה היתרה שנוקט מקור זה ביחס לצבא האויב וחוסר מהימנותו הכללית בעניינים מסוג זה. בהקשר זה מתמיה ביותר שדווקא 'מלחמת היהודים' שהערכתו לגבי הכוח הסלווקי צנועה יחסית, מוסר מספר מופרז ביותר של פילים. ברור שאין כל קשר בין 80 הפילים הנזכרים במקבים ב יא, 4 למספר ב'מלחמת היהודים'. הוכח מכבר שיוספוס לא הכיר את ספר מקבים ב (ראה לעיל, הערה 8), ומכל מקום המספר הנזכר

25 ראה: G. T. Griffith, *The Mercenaries of the Hellenistic World*, Cambridge 1935, pp. 144 ff. בר-כוכבא, הצבא הסלווקי, עמ' 52, על מספר השכירים בדאפני.

26 אין להתייחס ברצינות לאיזכור שיתופם של פילים בקרב השני עם ניקנור בחדשה במק"ב טו, 20. התיאור הוא דמיוני מעיקרו, והמערך הסלווקי מתואר על-פי הסכימה המקובלת בקרבות הלניסטיים, ואולם באותה שעה כבר לא היו לסלווקים פילי-מלחמה שכן קרב חדשה נערך אחרי השמדת הפילים הסלווקים בידי גנאיוס אוקטוויוס שהוצאה לפועל זמן קצר לפני עלייתו לשלטון של דמטריוס הראשון (אפיאן, סריאקי, מז; פוליביוס, לא, 9.2—11). מכל מקום, מקבים א אינו מזכיר שיתוף פילים בקרב זה, אם כי יש להעיר שתיאורו קצר וכללי למדי. קיימת האפשרות שייחוס פילים לכוח הסלווקי בקרב זה על-ידי מקבים ב הושפע מתפקידו הקודם של ניקנור כמפקד כוח הפילים הסלווקי, דבר הנזכר אף באותו ספר, יד, 12.

27 לפי מק"א ג, 34 הושארו כל הפילים במערב בידי ליסיאס, אולם נראה שהמתרגם של ספר מקבים א ליוונית פרש שלא כהלכה את המלים 'חצי הצבא והפילים' אותן מצא במקור העברי. אולם גם כך יש בפסוק הגזמה רבה, וברור שאנטיוכוס אפיפאנס לקח עמו למסעו הרבה יותר ממחצית הפילים (על פסוק זה השווה לעיל, הערה 21). יוספוס, שחש בקושי, כתב שלליסיאס הושאר 'חלק מהצבא והפילים' (קדמוניות, יב, 295).

28 ראה: בר-כוכבא, הצבא הסלווקי, עמ' 78—79, ושם דיון במקורות.

לעיל מתייחס במקבים ב למסע הראשון של ליסיאס. הדמיון בין שני המספרים נראה להיות מקרי בלבד. ניתן לשער שהמספר המקורי ב'מלחמת היהודים' היה שמונה, ובהיותו מצוין כמקובל בכתב-יד יווניים באות H גשתבש ל-H (שמונים)²⁹. המספר המוצע מתאים להיערכות הסלוקית כפי שהיא מסתברת מתנאי השטח והצרכים הטאקטיים (ראה להלן).

ספר מקבים ב מייחס לכוח הסלוקי גם מספר עצום של מרכבות חרמשים (יג, 2). אולם שיתופן של מרכבות במערך הסלוקי בקרב מאגנסיה בשנת 190 לפנה"ס המיט שואה על הכוח כולו (ליביוס, לו, 42–6.41, במיוחד 1.42) והביא לאובדן השטחים שמצפון לטאורוס ולנטיית כפות-המאזנים לצדה של הרפובליקה הרומית. המקורות ההלניסטיים אכן אינם מוסרים על שיתוף מרכבות בצבא הסלוקי אחרי קרב מאגנסיה³⁰. אף שניתן ליחס זאת לכאורה לאופיים הפראגמטארי של המקורות, קשה להניח שלמרות הלכה של מאגנסיה הוסיפו הסלוקים להפעיל כלי-נשק מיושן זה שהוכיח חוסר יעילות כנגד כוחות קלים כבר בקרב קונאקסה בשנת 401 לפנה"ס (כסנופון, אנאבאסיס, א, 19.8–20). מקבים א מוסר אמנם על שיתופן של מרכבות בחיל-המשלוח של אנטיוכוס אפיפאנס במסעו למצרים (א, 17)³¹, אולם יש להטיל ספק במהימנותה של אינפורמציה זו, בייחוד לאור מציאותם של שטחים חוליים בגבולה המערבי של מצרים שהיה בהם בכדי להקשות על הפעלת מרכבות. הסבירות של שימוש בהן במסע ליהודה קטנה עוד יותר משום שבדרכים החרריות שנבחרו על-ידי ליסיאס למסע זה לא היו שטחים מישוריים ארוכים די הצורך בכדי לאפשר פיתוח תאוצה החיונית כל-כך להפעלה יעילה של מרכבות בקרב³². ואכן מקבים א ויוספוס ב'מלחמת היהודים', שביחס לתיאור הקרב עצמו עדיפים לאין שיעור על מקבים ב, אינם מזכירים שיתוף מרכבות במסע זה³³.

29 השווה בין השאר, לשיבוש של A (4) ל-A (30) במק"א ו, 37, עליו העיר בדין, A. Rahlfs, *Die Kriegselefanten im I Makkabäerbüch, Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*, Vol. LII (1934), pp. 78-79. השווה: ליביוס לו, 4.40. השערתו של אבל (ספרי המקבים, עמ' 119), שבנוסח העברי של אותו פסוק היה כתוב 'שלישים' שנשתבש ל'שלושים', אינה מתקבלת על הדעת בשל הטאטולוגיה עם הביטוי *ἀνδρες δυνάμειος* ('אנשי חייל'). עם זאת אפשר שהטעות נפלה כבר במקור העברי כאשר 'שלושה' השתבש ל'שלושים'.

30 המרכבות שהשתתפו במצעד בדאפני לא היו 'מבצעיות' ונשמרו לצרכים טקסיים בלבד. מאלף שפוליביוס אינו מזכיר חרמשים למרות הפירוט הרב שבתיאור היחידות וחימושן. חלק מהמרכבות היו רתומות לשישה סוסים, אחרות לארבעה, ואחת אף לארבעה פילים, דבר המעיד אף הוא על יעודן האמיתי. בדומה היו המרכבות של תלמי פילאדלפוס, שהשתתפו במצעד המפורסם בשנות השבעים של המאה השלישית, רתומות לבעלי-חיים מסוגים שונים כשנהוגים בהם ילדים בתחפושות של לוחמים (אתנאיוס, ה, 200 ו).

31 דניאל יא, מ אינו מתייחס למסעותיו של אנטיוכוס אפיפאנס למצרים בשנים 169–168, אלא, כפי שמתברר מההקשר, ל'עת קץ' האפוקליפטי העתיד לבוא לאחר גזירות הדת. נגד דעתם של: I. M. Montgomery, *The Book of Daniel*, Edinburgh 1927, pp. 464-465; C. Lattey, *The Book of Daniel*, Dublin 1918, pp. 107-109 ורבים אחרים. ראה גם מאמרי בציון ל"ח (תשל"ג) עמ' 43–44. הפרשה מורכבת מפסיפס בטוים ממלחמת סנחריב ומכאן איזכור המרכבות.

32 ראה שיקולים אחרים, ובייחוד על הסיכון שהיה צפוי למרכבות מצד הקשתים היהודים, אצל: E. Bickermann, עמ' 449; דאנסי, מקבים א, עמ' 65, 114; נגד דעתו של: E. Bickermann, *Institutions des Séleucides*, Paris 1938, p. 164, n. 2.

33 הביטוי 'אשר על הרכב' (*τοὺς ἐπὶ τῶν ἡνιῶν*) המופיע במק"א ו, 28 מכוון לפרשים. את

על סדר גודל הכוח היהודי אין במקורות כל אינפורמציה. במקום אחר עמדתי על כך שלאחר טיהור המקדש עמד פוטנציאל הכוח היהודי על למעלה מ-20,000 איש³⁴. מאחר שלקרב בית-זכריה קדמה מערכת מצור ממושכת על בית-צור (ראה במיוחד מק"א ו, 31) אין להניח שלא היה סיפק בידי יהודה המקבי להזעיק את כל כוחותיו. ומכל מקום, על-פי מקבים א נראה שהכוח היהודי הועסק עוד לפני המסע ולפני הקרב במצור על החקרה (ו, 32), ואילו על-פי מקבים ב עקב יהודה המקבי אחרי תנועותיו של הכוח הסלווקי ושהה זמן רב בסביבת בית-צור כדי לסייע לנצורים (יג, 19–20). אמנם בראשיתו של התיאור האחרון יש עירפול של התמונה הגיאוגרפית, אולם המשכו מפורט למדי ומוסר מידע בלעדי על ההתרחשויות שאירעו בשעת המצור על בית-צור. מכל מקום, הוא מתקבל על הדעת, שכן במשך תקופת המצור הארוכה על בית-צור (מק"א ו, 31 – ימים רבים) בוודאי לא הוסיף יהודה המקבי לצור על החקרה. עם זאת אין ספק שלצבא הסלווקי היה בקרב זה יתרון מספרי ניכר על הכוח היהודי, כפי שעולה אפילו מהמקור ההלניסטי ממנו שאב יוספוס את גירסתו ב'מלחמת היהודים' (א, 45).

גם ביחס להרכבו של הכוח היהודי בקרב אין בספרי המקבים אינפורמציה של ממש; ואולם 'פליטות קולמוס' במקומות שונים וניתוח קרבות אחדים מצביעים על האפשרות שלאחר טיהור המקדש חל שינוי לא רק בכמות כי אם גם בהרכבו הטקטי ובחימושו של הכוח היהודי שהפך 'כבד' יותר (אם כי אין אפשרות להגדירו ולסווגו ביתר דיוק) וכלל גם פרשים^{34*}. מסקנה זו מוצאת סיוע מסוים בגירסתו של יוספוס לקרב בית-זכריה ב'מלחמת היהודים' המבוססת כאמור על מקור הלניסטי. יוספוס מוסר שהסתערותו של אלעזר על הפיל התרחשה לפני התנגשות 'הפאלאנגות' של שני הצבאות (א, 42). אמנם אפילו פוליביוס, שהיה בקיא היטב בלוחמה הלניסטית, משתמש במלה 'פאלאנקס' באופן גמיש למדי לגבי חיילים כבדי חימוש בכלל ולאור דווקא במובנה הטכני המדויק בתקופה ההלניסטית (ראה, למשל, א, 6.33; ב, 7.73, 12.115), ונראה שביחידות הסלווקיות הקדמיות בבית-זכריה נלחמו כנראה יחידות שעברו 'הסבה' לשיטת הלחימה הרומית ולאור-דווקא פאלאנגיטים (ראה להלן), אולם, מכל מקום, המונח לא יכול לציין בתקופה ההלניסטית כוחות רגלים קלים^{34**}. עם זאת, למרות האפשרות שבכוח היהודי שותפו פר-שים ורגלים כבדים או חצי כבדים, אין שום ספק, לאור פוטנציאל הגיוס של הצבא הסלווקי באותה שעה, שהכוח היהודי שהתייצב בבית-זכריה היה נחות במידה מכרעת בחימושו מהצבא הסלווקי שהתייצב מולו, ולאור אופיו של השטח, ספק רב אם היחידות המשוכללות יותר של היהודים הגיעו לידי מגע קרבי של ממש עם האויב. הפיקוד הסלווקי, לעומת זאת, השכיל להפעיל את הכוחות הכבדים, כולל יחידות הפאלאנקס, בשדה הקרב של בית-זכריה הודות לפתרון טקטי מבריק.

הביטוי המקראי 'רכב' תופס המחבר במשמע של 'פרשים'. ראה גם: מק"א ג, 39 בהשוואה לד"ה א יט, יח (על האסוציאציה בין המספרים בפסוקים האחרונים ראה אבל, ספרי המקבים, עמ' 66). ואכן במספר מקרים מתרגמים השבעים את המלה 'רכב' כ- *ἵπποις* או *ἵπποι*.

34 קרבות יהודה המקבי, חלק א, פרק א.

34* ראה שם, חלק א, פרק ב.

34** אין מקום לפרש כי הכוונה למערך הקרבי בכללו כפי שמופיעה לעתים המלה 'פאלאנקס' בכתביו של כסנופון, לפי שמונח זה אינו מופיע עוד במקורות של התקופה ההלניסטית.

ג. זירת המערכה

ההצעות השונות שהועלו למיקומו המדויק של שדה-הקרב³⁵, מתעלמות לפחות מאחד משלושת הנתונים הבסיסיים הנרמזים במקורות: (א) הקרב נערך על הדרך המובילה מבית-צור לבית-זכריה (*κατὰ τὴν ὁδὸν Βαυζαχαγία* — מק"א ו, 33); (ב) לאורך דרך זו, יש לחפש את שדה-הקרב בגזרה הקרובה לבית-זכריה (שם, 31—32); (ג) זירת הקרב המרכזית היתה במיצר הרים (שם, 40; קדמוניות, יב, 370; מלחמת היהודים, א, 41)³⁶. אבני-המיל הרומיות ומפות ה-PEF מורות שמבין שתי הדרכים שהובילו מבית-צור לירושלים רק הדרך המערבית עברה ממש ליד בית-זכריה³⁷. את הדרך השנייה, שעברה במזרח במרחק של קילומטר אחד עד שלושה קילומטרים מהדרך המערבית והוזהה בגזרות מסוימות לתוואי הכביש המודרני, יש להוציא מכלל חשבון שכן בעל מקבים א מדייק ביותר בציונים טופוגראפיים³⁸. הדרך המערבית עברה לאורך עמקים רחבים, מיצרים,

35 C. R. Conder, *The Hill Country of Judaea — Fifth Campaign*, Palestine Exploration Fund 1875, p. 67 מציע את ראס שריפה מצפון-מזרח לבית-זכריה; אבל, ספרי המקבים, עמ' 117, וכן: S. Wibbing, *Zur Topographie einzelner Schlachten des Judas Makkabä-* us, ZDPV, LXXVIII (1962), p. 163 העץ; א' אבישר, קרבות יהודה המקבי, תל-אביב תשט"ז, עמ' 236 — נ.צ. 1635/1199 (חלק מהכביש המודרני שנסלל על תוואי חדש ומלאכותי). M. Avi-Yonah, *The Hasmonean Revolt and Judah Maccabee's War against the Syrians*, in: A. Schalit (ed.), *The Hellenistic Age*, Jerusalem 1972, p. 172 מציע כללית לאתר הקרב באחד העמקים בסביבת כפר-עציון.

36 בכתביד A של מק"א ו, 38 כתוב *πάραγξις* (נזיקים) במקום *πάλαγξις* (פאלאנגות, גדודים; ראה להלן, הערה 44) שבשאר כתבי-היד. גרים (מקבים א, עמ' 99) ואבל (ספרי המקבים, עמ' 118), שהתקשו להבין כיצד פעל הכוח הסלוקי הכבד במיצר, שיערו שאיתור הקרב במיצר על-ידי יוספוס ב'קדמוניות' וב'מלחמת היהודים' מבוסס על נוסח מוטעה זה. אמנם יוספוס השתמש בגירסה מסוימת של הנוסח האלקסנדרוני של מקבים א (ראה: H. St. J. Thackeray, *Josephus, the Man and Historian*, New York 1929, p. 85; ע"צ מלמד, ארץ-ישראל, א [תשי"א], עמ' 122—123), ולכן ייתכן שגירסה זו עמדה לפניו, אולם עריכתו של הקרב במיצר עולה גם ממק"א ו, 40 למרות שאינו משתמש במפורש במלה 'מיצר': הפסוק רומז לשינוי במבנה השטח. בעוד שקודם-לכן נע הצבא הסלוקי בשטח מישורי רחב (פס' 35—38), הרי שבשלב השני עבר הכוח בעמק המוגבל לפחות בשני צדיו בשלוחות. הצורך להפריש כוחות לתפיסת השלוחות מלמד שהעמק היה צר למדי. ב'מלחמת היהודים', מכל מקום, לא השתמש יוספוס בספר מקבים א אלא במקור אחר. אמנם אפשרי שניקולאוס איש דמשק הכיר את מקבים א, אולם היה לפניו, בלי ספק, נוסח קדום של התרגום היווני שספק אם היה בו שיבוש כה בולט. על כל פנים, ניקולאוס כאדם שהתמצא היטב בלוחמה הלניסטית, היה עומד, על-פי ההקשר, על הטעות שבמלה *πάραγξις* ולבסוף: יוספוס משתמש בצורת היחיד *στενοχωρία* (קדמוניות, יב, 371), בעוד שמנוסח A משתמע שכל אחד מן הפילים והמתלולים אליו התקדם במיצר אחר, או לפחות שהיו כמה מיצרים בהם נע הצבא של האויב. על הפירוש של מק"א ו, 38 ראה להלן, הערה 52.

37 ראה: P. Thomsen, *Die römischen Meilsteine der Provinzen Syria, Arabia und Palästina*, ZDPV, XL (1917), pp. 81, 82 ומפות ה-PEF, מספרים 17 ו-21.

38 כך, למשל, קובע הספר את אחד הקרבות של יהודה המקבי בכפר שלמא (י, 31—32) למרות שהיא נמצאת במרחק של מאות מטרים בלבד מגבעון, שהיתה ידועה יותר בתקופת בית שני ושאזכורה יכול היה לעורר אסוציאציות עם נצחונות העבר המפוראים מתקופת המקרא,

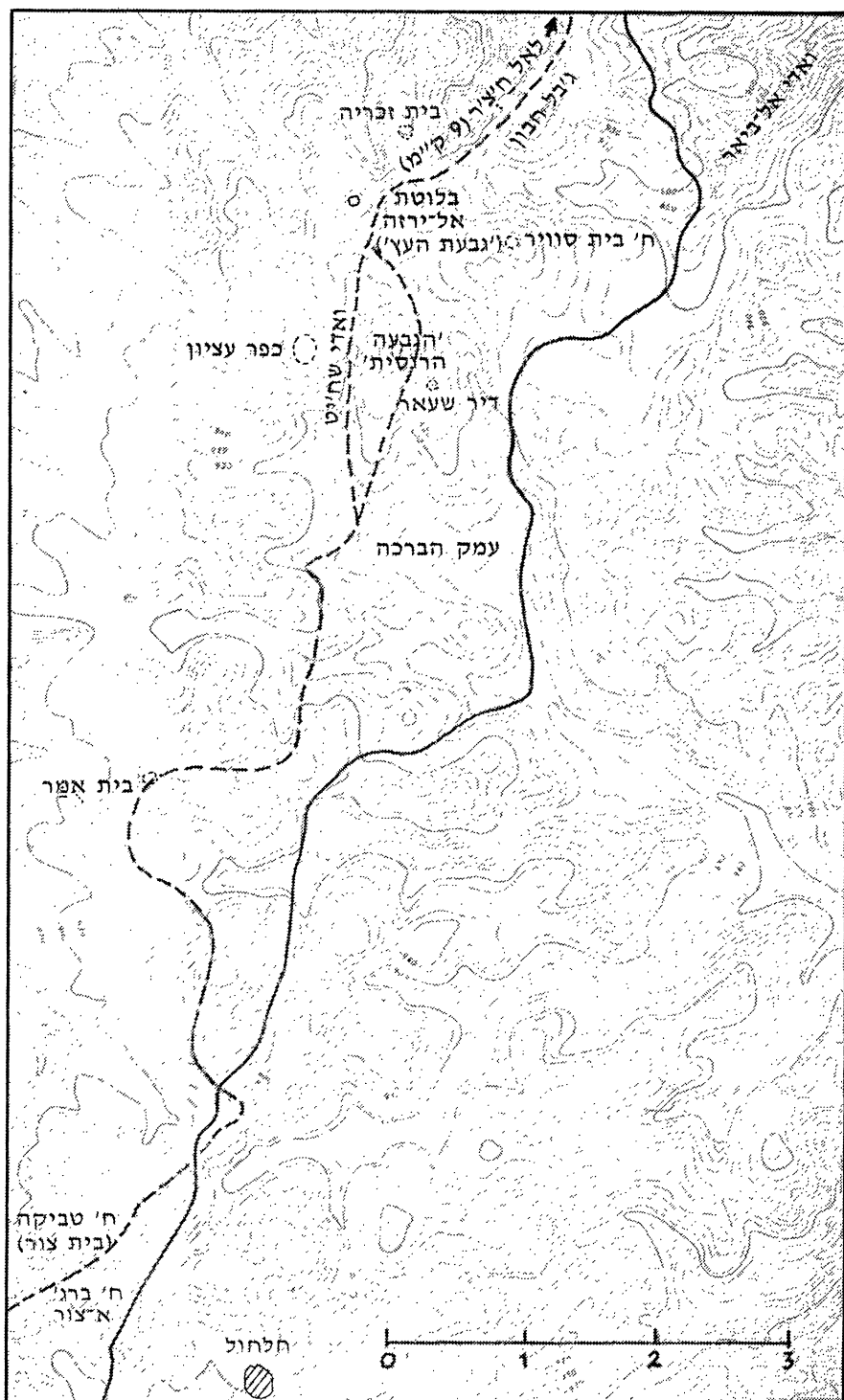
אוכפי גבעות וקווי רכס. כ-5 ק"מ מדרום לבית-זכריה הצתה הדרך עמק רחב שאורכו מצפון לדרום 2.5 ק"מ ורוחבו כ-1.6 ק"מ ('עמק הברכה' בפי מתיישבי גוש עציון), ומשם נתפלגה לשתי שלוחות, האחת טיפסה על גבי קו רכס ('הגבעה הרוסית') והשנייה עברה במיצר שרחבו 80–150 מ' ואורכו כקילומטר אחד (ואדי שח'יט). מהמיצר מטפסת הדרך לאוכף שבין בלוטת אל-ירוז ('גבעת העץ') והגבעה שממערב לה ('הגבעה הצהובה'), מקום שבו היא חוברת לשלוחה השנייה של הדרך וממשיכה צפונה סמוך לקו הרכס של השלוחה שממזרח לבית-זכריה (ג'בל חבון). לאור נתונים אלו נראה שהזיהוי היחיד של המיצר' הבא בחשבון הוא עם ואדי שח'יט, האוכף ושתי הגבעות החולשות עליו, גבעת כפר עציון ממערב ו'הגבעה הרוסית' ממזרח³⁹. יש להניח שמיצר זה נבחר על-ידי יהודה המקבי כמקום המערכה משום שהוא היווה קו הגנה אחרון בדרך לירושלים שבו ניתן היה, על-פי יחסי הכוחות והרכבם, למנוע מהכוחות הסלווקים למצות את יתרונם במספר ובחימוש. הדרך מצפון לבית-זכריה עברה על קו רכס (או סמוך לקו רכס) שאמנם לא עלה ברוחבו על 100 מטרים, אולם הוא נתן אפשרות לפיקוח יעיל על הנעשה משני עבריו ואיפשר פעולה תקינה של כוחות שנעו על גביו, ואילו 4 קילומטרים מצפון לבית-זכריה, ליד אל ת'צ'ר, עברה הדרך ברמה רחבה יחסית (1.5 ק"מ לערך) המשתרעת צפונה עד לירושלים.

התיאור במקבים א אינו מבהיר אם הוצב מארב לכוחות הסלווקים או שיהודה התייצב בגלוי למערכה חזיתית⁴⁰. היעדר רמז כל שהוא להצבתו של מארב אינו מהווה נימוק

אותם מרבה המחבר לשלב בנאומים של ערב קרב. על זיהוי כפר שלמא בח' עיד שליד גבעון ראה: אבל, הטופוגרפיה, עמ' 377–378; ספרי המקבים, עמ' 139, 142.

39 זיהוי זה הוצע על ידי בחוברת 'בית זכריה', נופים ואתרים, סדרה ז, הוצאת משרד הבטחון, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 6–7. עם זאת אני חייב להסתייג מקביעות אחרות המצויות בסדרה זו.

40 מק"א ו, 333, מתייחס רק להכנות של הצבא הסלווקי למסע ואין ללמוד ממנו ששני הצבאות חימשו עצמם זה לעיני זה. המלה *αἱ δυνάμεις* ('הצבאות') מזכירה את הביטוי *τὸ ὄργανον* *τῶν δυνάμεων* ('עברת הצבאות', שם, 47) המתייחס בלי ספק רק לכוח הסלווקי. צורת היחיד של *δύναμις* משמשת בדרך-כלל בשבעים תרגום למלה 'צבא'. ייתכן שמאחורי צורת הרבים בפסוקים דלעיל עומדת המלה העברית 'גדודים'. ראה בשבעים לדה"א יב, יח; דה"ב כה, ט, י, יג. תפקידים המכריע של 'גדודי הפילים' בקרב (ראה להלן) מסביר מדוע השתמש המקור העברי בשני מקרים אלו במלה 'גדודים' ולא 'צבא' כדי לציין את כלל הכוח הסלווקי. כפי שניווכח להלן, הופיעה המלה 'גדודים' גם בפסוקים 35, 38, אלא שהמתרגם היווני העדיף להביא תמורתה את המלה *φάλαγγαι* (פאלאנגות), כנראה לשם גיוון הלשון. אפשרות אחרת המתקבלת אולי יותר: צורת הרבים של *δύναμις* היתה מקובלת בטרמינולוגיה ההלניסטית הרשמית (כולל הסלווקית) במשמע של 'יחידות צבא' או 'כל הצבא'; ראה, למשל: אריאן, אנאבאסיס, ג, 3.5; פוליביוס, ה, 54, 12, 6.66; J. Lesquier, *Les institutions militaires de l'Égypte sous les Lagides*, Paris 1911, pp. 99 ff.; C. B. Welles, *Royal Correspondence in the Hellenistic Period*, New Haven 1934, p. 239 ועיין גם מק"א ג, 26. ייתכן איפוא ש"במקור העברי היה כתוב 'צבא', והמתרגם העדיף לנקוט בצורת הרבים בהתאם לטרמינולוגיה הרשמית. יוספוס, קדמוניות, יב, 370, המתאר היערכות חזיתית של הכוחות, אינו אלא פאראפראזה בלתי-זוהירה של הפסוק במקבים א שהושפעה מהגדרת מיקומו של מהנה יהודה *ἀπέναντι τῆς παρεμβολῆς τοῦ βασιλέως* ('מנגד למחנה המלך' — מק"א ו, 32). בוודאי שאין להסיק בהכרח מהביטוי האחרון שיהודה המקבי התייצב בגלוי נגד האויב: המלה העברית המעורפלת 'מנגד' (או 'נגד') העומדת מאחורי *ἀπέναντι* אינה חייבת

מכריע: כאמור לעיל רומז ספר מקבים א כל העת לאצבע אלוהים המכוונת את מהלך המאורעות. ביחס לכשלונות עלתה בכל חומרתה השאלה מדוע לא נזעק האל לעזרת עמו. המחבר משיב על שאלה זו בתיאור קרב בית-זכריה לפי דרכו: בהתאם לתפיסה הדתית הארצית השלטת בספר אין האל עוזר אלא לאלה הרוצים, יודעים ומסוגלים לגנון על עצמם ולהשיב מלחמה שערה. הסיוע משמים אינו בא לידי ביטוי אם לאויב יש יתרון מספרי עצום החורג מהרגיל, ואם הצד היהודי אינו מתגונן או שאינו נוקט אמצעים מיוחדים כדי לצמצם את העדיפות ההתחלתית של האויב (ב, 29—37; ז, 12—19; ט, 6—19)⁴¹. בגירסתו לקרב בית-זכריה אין המחבר מתאר פעולה צבאית מתוחכמת מהצד היהודי, ובכך הוא מסביר למעשה את פשר המפלה. ואולם הצבת מארב בעמדה חולשת ולחימה בשיטות עקיפות הם מן הדרכים בהם כוח נחות עשוי להתגבר, בעזרת האל, על כוח עדיף (ג, 18—21, 58—60). למקבים א היתה איפוא סיבה מספקת שלא לפרט יתר על המידה את שיטות ההתגוננות של היהודים בקרב זה, אם כי אין זה מן הנמנע שאכן לא הוצב כל מארב לכוח הסלווקי המתקדם. במקרה זה מסתבר שגם פני השטח אינם מאפשרים לקבוע בפסקנות את צורת ההיערכות של צבא יהודה המקבי: הטאקטיקה היהודית היתה צריכה להיות מוכתבת על-ידי אפשרויות המסתור שניתן היה למצוא באוכף וברכסים שחלשו על המיצר. המקום עשוי היה להוות מקום מארב אידיאלי אם המדרונות היו מיוערים (דבר שאינו מן הנמנע לאור מציאותם של שרידי יעור מאוחר על האוכף ב'גבעת העץ'⁴²), או שהיו בהם מטעי זיתים וכדומה, וקשה להניח שיהודה המקבי היה מחמיץ את ההזדמנות להפתיע את האויב. הוא יכול היה להיות סמוך ובטוח שהאויב אכן יבחר בדרך המערבית ולא בדרך המזרחית, הואיל והדרך האחרונה עברה, בין השאר, לאורך 5 קילומטר בקניון של ואדי אל-בְּנָאר שהיה מסוכן הרבה יותר מן המיצרים הקצרים יחסית שבמערב. אולם אם היו הגבעות חשופות או בעלות תכסית נמוכה, הרי שקשה היה למצוא בסביבת המיצר מסתור של ממש ויש להניח שיהודה התייצב בגלוי במטרה להפיק את מירב התועלת מעמדתו הטופוגראפית העדיפה ומן המגבלות שזירת-הקרב הטילה על התתפרשות וכושר-התמרון של הכוחות הסלווקים הכבדים.

לציין קשר עין (ראה: ז' קלאי, אנציקלופדיה מקראית, ערך 'מצפה', כרך ה, טור 240; והשווה מק"א ג, 36 — ירושלים אינה נראית מהמצפה שיש לזהותה בליספק עם תל א-נצבה; עין גם דניאל ו, יא ובשבעים לפסוק זה), ובהקשר זה יכולה לציין קירבת מרחק בלבד. ואולי הכוונה לאמר שהכוח היהודי קיים תצפיות על מחנה האויב ותנועותיו. מבית-זכריה עצמה אין רואים את ח' טביקה; 'גבעת העץ' ניתן לראות רק במעורפל את איזור לחול וח' בית-צור, ואין להניח שהמחנה הסלווקי נראה בעין בלתי-מוזיגת.

41 ראה בעניין זה בעיקר את דבריו של W. O. E. Oesterley, I Maccabees, in: R. H. Charles, *Apocrypha and Pseudepigrapha*, London 1902, vol. I, p. 61. *God help those who help themselves*. עיין, דרך משל, מק"א ג, 58—60. ייחודה של תפיסה זו בולט בהשוואה לספר מקבים ב בו מתרחשים מעשי-נסים וישועה גם כשהצד היהודי מגלה פאסיביות גמורה ואינו עושה מאומה להגנתו (למשל, ג, 14—40).

42 על שרידי היעור ראה: Conder, *PEF*, 1875, p. 64; אבל, הטופוגראפיה, עמ' 214.

ד. היערכות הצבא הסלווקי, התקדמותו ומהלך הקרב
 כפי שעולה ממקבים א, שינו הסלווקים את מערך הצעידה שלהם בקרבת בית-זכריה ממערך חזיתי לטור עורפי שהוגן באגפיו על-ידי כוחות שהעפילו לגבעות שמשני צדי המיצר (ו, 34—38; וביתר פירוט: קדמוניות, יב, 371). המערך החזיתי הופעל בלי-ספק ב'עמק הברכה' הרחב שמדרום למיצר, ואם אכן הצליח יהודה המקבי להסתיר את מקום היערכותו המדויק מתצפיותיו של האויב, יש להניח שלסיאס הצעיד את כוחותיו על-פי טכניקת ההתקדמות המומלצת על-ידי כסנופון לפיה, כאשר מיקום כוחותיו של האויב אינו ידוע, חובה על המפקד להמיר באופן מתמיד את מערך ההתקדמות מקו חזיתי לשורה עורפית וחוזר חלילה בהתחשב בשינויים במבנה הקרקע (כסנופון, היפארכיקוס, ד, 1—3; השווה אריאן, אנאבאסיס, א, 1.13—2). אם יהודה המקבי המתין לאויב בגלוי, ניתן אמנם להבין את התפרשותם של הכוחות הסלווקים ב'עמק הברכה' כנסיון ל'משוך' את היהודים לקרב בשטח זה, אולם מאחר שלסיאס בוודאי לא השלה עצמו שיהודה יפקיר את עמדתו העדיפה ויתפתה למערכה ב'עמק הברכה', סביר יותר להניח שהתקדמותו של הכוח הסלווקי במערך חזיתי ב'עמק הברכה' הרחב לא היתה מיועדת אלא כדי להרשים ולהטיל מורא על היהודים בדומה ל'הפגנת הכוח' שערך אנטיוכוס השלישי בדרכו למצור לאריסה שביוון בשנת 191 לפנה"ס (ליביוס, לו, 4.10). כוח שהתקדם במערך עורפי, היה בו כדי להרשים במידה פחותה בהרבה מאשר מערך חזיתי שבו נראו בבירור בעת ובעונה אחת כל הפילים, הכמויות העצומות של כלי-הנשק המבריקים, המגינים, השריונות, הרמחים והחרבות (ראה במיוחד מק"א ו, 35, 39, 41). ואכן המגמה להדהים ולהטיל הלם על הכוח היהודי בולטת בתכנון המסע הסלווקי, ואף אם מקבים א מגזים מעט, הוא משקף בוודאי את ההלם שבו היה נתון הכוח היהודי עם הופעת הצבא הסלווקי בכל הדרו⁴³.

ההיערכות הסלווקית בשלב הראשון (לרוחבו של 'עמק הברכה') מתוארת על-ידי מקבים א כדלהלן: עיקרו של הכוח שהוצב במרכז נתחלק לגדודים. כל 'גדוד' נערך סביב אחד הפילים ומנה 1,000 רגלים ו-500 פרשים (ו, 35) ⁴⁴. על סיווגם של הרגלים ניתן ללמוד מחימושם: במקום אחד נזכרים באקראי מגיני זהב ונחושת (ו, 39). מגינים

43 השווה לרושם העז שהטילו צבאות הלניסטים שונים על יריביהם, אונאסאנדר, כח, כט; פלוטארך, אמיליוס פאולוס, יד, יח; סולא, טז; לוקולוס, כז, ועוד.

44 את המלה *phalangi* המופיעה בפסוק זה ובפסוק 38 יש להבין על-פי מובנה המקובל בשבעים כ'גדודים' ולא כ'פאלאנגות': המלה 'פאלאנגות' במשמעה הטכני אינה מופיעה בדרך-כלל ביוונית בצורת הרבים כדי לציין את הכוחות הכבדים של צד אחד בלבד, ולכן אין זה סביר שהמקור העברי של מקבים א השתמש במלה 'פאלאנגות' בטרנסקריפציה עברית כשהוא מתכוון למערך של פאלאנקס: תוכן הפסוק כשלעצמו מורה בבירור שבנוסח העברי היה כתוב 'גדודים': את הפילים מחלקים בין היחידות שכל אחת מהן מורכבת מפיל אליו נלווים 1,000 רגלים ו-500 פרשים. על המלה *phalangi* בפסוק 38 ראה להלן, הערה 52. עם זאת יש להדגיש שבמספר מקרים כשמופיעה צורת היחיד של *phalangē* במקבים א, נראה שבמקור היתה כתובה המלה 'פאלאנקס' בטרנסקריפציה עברית, כך ט, 12 וכן י, 82 ואולי גם ו, 45. למרות שהיחידות הקידמיות של המערך 'הטורי' הסלווקי היו מורכבות מחיילים 'רומיים' (ראה להלן), אין זה מן הנמנע שבפסוק 45 היה כתוב 'פאלאנקס', מונח כולל ללוחמה כבדה, אף כי גם 'גדוד' בא בהשוויון בפסוק זה. לשימוש במונחים יווניים בטרנסקריפציה עברית במקבים א השווה עוד א, 14; ג, 37; יג, 43; וראה גם: י' בער, רדיפת הדת המונותאיסטית על ידי אנטיוכוס אפיפאנס, ציון, לג (תשכ"ח), עמ' 105, הערה 9; עמ' 107—110.

עשויים נחושת היו מקובלים ביחידות טאקטיות שונות של הצבאות ההלניסטים, אולם מגיני זהב, ככל הנראה מגינים מצופים זהב או מוזהבים, נזכרים רק ביחס לפאלאנקס הסלווקי (פוליביוס, ל' 5.25⁴⁵), בדומה ל'מגיני הכסף' שנישאו על-ידי 'הארגאספידים', יחידת המשמר המלכותית הרגלית שהיוותה את חוד-המחץ של מערך הפאלאנקס הסלווקי. ואולם בתיאור חימושם של הרגליים נאמר שהיו מצוידים בקובעי נחושת ובשריונות קשקשים (ו', 35 — *τεθωρακισμένους ἐν ἀλυσιδωτοῖς*). בשריונות מסוג זה היה מצויד חלק מיחידת 'הארגאספידים' שעבר בימי אנטיוכוס אפיפאנס 'הסבה' לשיטות הלחימה והחימוש הרומיים (פוליביוס, ל' 3.25 — *καθοπισμὸν ἐν θώραξιν ἀλυσιδωτοῖς*)⁴⁶. ספק רב אם יחידות הפאלאנקס הסלווקי היו מצוידות בשריון גוף כל שהוא⁴⁷, ואף אם בשלב מסוים סיגלו לעצמם שריון או חלקי שריון, הוא בוודאי לא היה מטיפוס שריון הקשקשים, שכן פוליביוס מדגיש במפורש שהיחידה האמורה היתה חמושה "בשריון קשקשים לפי השיטה הרומית" (*ῥωμαϊκόν*). אמנם הפסוק במקבים א מהווה כשלעצמו פאראפראזה על תיאור חימושו של גלית הפלשת' (שמ"א יו, ה), אולם יש להדגיש שבדרך-כלל משתמש בעל מקבים א בצירופי ביטויים מקראיים מתוך התאמה מלאה לעובדות ההיסטוריות, להוציא מקרים בהם לא היתה לו כל אינפורמציה של ממש על מהלך המאורעות או באומדני כוחות שלגביהם פעל המחבר בשירותה של מגמה דידאקטית דתית ברורה לעין⁴⁸. מכל זאת עולה שהרגליים הסלווקים כללו גם פאלאנגיטים וגם חיילים חמושים על-פי השיטה הרומית. מספרם התקני של האחרונים לא היה גדול (כ-5,000 במספר) והיווה כרבע מכלל הפאלאנגיטים בצבא הסלווקי. ייתכן שהמחבר שם עליהם את הדגש משום שהם איישו את היחידות הקידמיות שחדרו למיצר (ראה להלן), אולם ייתכן גם משום שנודמנה לו אסוציאציה מקראית נאה. הסיבה השנייה תקפה במיוחד לנוכח איזכורם של 'קובעי הנחושת' בסמוך (ו', 35; הן הפאלאנגיטים והן החיילים ה'רומים' חבשו קסדות), למרות שהם היוו פריט חימוש פחות אופייני ומהותי מאשר כלי-הנשק ההתקפיים והמגינים למיניהם. כות הפרשים שנספח לפילים מכונה *ἐπὶλελεγμένῃ* ('בחור'). אולם אין להניח שהיה מורכב רק מכוחות 'האגמה' ו'ההטארים', יחידות המשמר המלכותי המעולות ו'הנבחרות' של הפרשים הסלווקים⁴⁹, שכן המשמר המלכותי מנה 2,000 איש, ואילו מספר הפרשים שנמנו על הגדודים הנזכרים בפסוקנו עלה בלי-ספק על שיעור זה. כן יש לזכור שמקבים א משתמש באופן גמיש למדי במלים *ἐπὶλεκτοὶ* ו- *ἐπιλελεγμένοι* ('נבחרים'; ד, 28; יב, 41). המלה 'בחור' המייחדת אותם משאר הפרשים שהוצבו בכנפים (מק"א ו, 38) מרמזת אולי על רמת חימושם: היו אלו ככל הנראה

45 על הנוסח הנכון של הפיסקה בפוליביוס עיין באפאראט בהוצאת טויבנר, כרך ו, עמ' 301; וראה גם פולוקס, א, 175; פלוטארך, אוומנס, יד.

46 על ארגונה, גדולה ומעמדה המיוחד של יחידת הארגאספידים ראה בפירוט: בר-כוכבא, הצבא הסלווקי, עמ' 60—61.

47 על בעיית השימוש בשריון ביחידות הפאלאנקס של הצבאות ההלניסטים ראה: G. T. Griffith, *Makedonika: Notes on the Macedonians of Philip and Alexander*, *Proc. Camb. Phil. Soc.*, vol. CXIV, N. S. IV (1956-1957), pp. 3-10; בר-כוכבא, הצבא הסלווקי, עמ' 54—56.

48 ראה, למשל, מק"א ג, 11—12 בהשוואה לשמ"א יו, מח, ג, נא, נד; כא, יא, ומק"א ג, 39 בהשוואה לד"א יט, יח.

49 על יחידות אלו ראה בפירוט: בר-כוכבא, הצבא הסלווקי, עמ' 68—73.

פרשים כבדים. בסוף המאה השלישית הפכו רוב הפרשים הסלואקים 'הסדירים' שנמנו על המשמר המלכותי וכוח המילואים של אנשי המושבות הצבאיות ל'קאטאפראקטים', היינו, הם וסוסייהם היו משוריינים — אם כי אין לדעת באיזו מידה.⁵⁰

צורת היערכותו של כל אחד מ'גדודי הפילים' ניתנת לשיחזור על-פי ההרכב הטקטי של הגדודים, שיטות הלחימה של התקופה, איזו כוחו של הפיל במרכז הגדוד, השוואה עם המערך הסלואקי בקרב מאגנסיה (ליביוס, לו, 40, 2; אפיאן, סריאקי, לב [162]), ובעיקר, הצורך להגן על צדיו של הפיל, ועל האגפים החשופים של הרגלים. כוחות הרגלים הוצבו משני צדי הפיל כדי להגן על אגפיו הרגישים לפגיעה, ואילו הרגלים עצמם היו מוגנים באגפיהם על-ידי הפרשים. אשר למספרים המיוחדים לפרשים ולרגלים בכל יחידה, למרות אי-האמינות של המספרים הנמסרים במקבים א' לכלל הכוח, אין סיבה לפקפק בהערכת גודל היחידות, שכן היא תואמת את חלוקת הרגלים והפרשים הסלואקים ליחידות משנה⁵¹, אף יש בה היגיון מבחינה טקטית והיא תואמת את תנאי השטח (ראה להלן). על המרכז שהיה מורכב כאמור מ'גדודי הפילים' שנצבו זה בצד זה בשורה חזיתית, חיפו בכנפיים פרשים (מק"א ו, 38⁵²), שהיו כאמור לעיל, ככל הנראה, קלי חימוש. יחידה של 1,000 פאלאנג-גיטים ו-500 פרשים היתה עשויה לתפוס בשדה-הקרב 120—150 מטרים⁵³. מאחר שלא

50 ראה שם, עמ' 74—75.

51 על יחידות פרשים של 500 איש ראה: ליביוס, לה, 5.43—6; לו, 3.15, 11.19; לו, 40, 13; אפיאן, סריאקי, יז (75), כ (90); על-פי הטקטיקאים היתה החילארכיה, היחידה הגדולה של הפרשים בת 1,024 הלוחמים, מחולקת לשתי היפארכיות בנות 512 איש כל אחת (אסקלפיודוטוס, ז, 11; אריאן, טאקטיקה, יח, 2—3, ועוד). 1,000 רגלים היוו חילארכיה, היחידה הטקטית השנייה בגודלה בכוחות הפאלאנקס לאחר הסטראטגיה בת 4,000 הלוחמים (ראה, למשל: W. Rüstow und S. Köchly, *Geschichte des Griechisches Kriegswesens*, Leipzig 1852, pp. 236-237).

52 המבנה התחבירי של הסיפא של הפסוק ושיחזור הנוסח המקורי קשים למדי. תרגום המלים *κατασείοντες καὶ καταφρασσόμενοι ἐν ταῖς φάλαγγιν* כרוך בשאלת איתורו של נושא המשפט. קושי נוסף נובע מכך ששני הפעלים אינם מופיעים במקומות נוספים בשבעים. מאחר שנראה שהם מתייחסים ל'שאר הפרשים' הנוכחים בראשית הפסוק, הרי שהתרגום 'מפחידים ומכסים', הוא הסביר ביותר (גרים, מקבים א, עמ' 101; C. Gutberlet, *Das erste Buch*, 107, p. 107. *der Machabäer*, Münster 1927). הקושי בתרגום המוצע הוא בהופעת הפרפוזיציה *ἐν*. דומה שאין מנוס אלא להניח כי היא נספחה בטעות — ולקיים את הדאטיווס בעינו (הינו 'מפחידים ומכסים לגדודים'). אפשרות אחרת, להבין את *καταφρασσόμενοι* כצורה פאסיבית ולא מדיאלית (מכוסים, מוגנים), משאירה בעינה את הפרפוזיציה *ἐν*, אולם במקרה זה לא יהיה היגיון רב במשפט, שכן הפרשים בכנפיים הגנו על 'הגדודים' ולא 'הגדודים' על הפרשים. אפשרות אחרת שהעלה אבל (ספרי המקבים, עמ' 119—120) היא להניח שנשמטו מספר מלים לפני המשפט, והוא מתייחס למערך הסלואקי כולו שהיה בו כדי להפחיד והיה 'מוגן' (צפוף? דחוס? בתרגום הלטיני העתיק: *constipati*) בגדודיו. אם כך ואם כך, אין זה משנה לעצם שחזורו של המערך: הגדודים ניצבו בשורה חזיתית רחבה כשבכנפיים אשר בקצות המערך מחפים עליהם פרשים. אם נקבל את השחזור 'מפחידים ומכסים', הרי שההקשר של הפסוק מוכיח שצורת הרבים *φάλαγγαι* מהווה תרגום ל'גדודים', שכן על חיל-הרגלים הכבד שבכל *φάλαγγ* חיפו הפרשים הנוכחים בפס' 35, ולא 'שאר הפרשים' הנוכחים בפסקנו (ראה גם הערה 44, לעיל). לתוספת מוטעית של *ἐν* השווה מק"א יד, 27.

53 כל פאלאנגיט תפס 3 רגל (פוליביוס, יח, 2.29; אריאן, טאקטיקה, יב, 6), כשהפאלאנקס כולו נערך בעומק המקובל של 16 שורות (פוליביוס, יח, 1.30), ואילו כל פרש תפס מרחב דומה

היה בדרך לירושלים מישור שעלה ברוחבו על 1.6 קילומטר, מערך הקרב של 'גדודי הפילים', עליהם חיפו פרשים קלים בכנפיים הקיצוניים, לא יכול היה להכיל יותר משמונה יחידות. מסקנה זו תואמת את ההערכה שהוצעה לעיל לגבי מספר הפילים הסלוקים: לאור המטרות ה'מוראליות' שבעצם שיתוף הפילים אין להניח שפילים ששותפו במסע לא הוצבו לראווה בשורת החזית.

ההיערכות הסלוקית בשלב השני, עם הכניסה למיצר, מתוארת באופן מעורפל במקצת על-ידי מקבים א הקובע רק שחלק קטן (*μέρος τι*) מהכוח התפרש על 'ההרים הגבוהים' ואילו עיקרו של הכוח (*καί τινες*) התקדם 'בעמק' (*τὰ ταπεινά* – ו, 40)⁵⁴. יוספוס ב'קדמוניות' מסביר בדין (או, כאמור, מוסיף מזכרנו המבוסס על המקור בו השתמש ל'מלחמת היהודים') ש'גדודי הפילים' נערכו זה אחר זה בטור עורפי כשהם שומרים על המבנה הבסיסי בו נערכו לפני שנכנסו למיצר (יב, 371), בעוד ששאר הכוח, היינו הפרשים הקלים שהוצבו בשעת ההיערכות החזיתית הראשונה בכנפיים, העפיל על הגבעות כשלפניו מתקדמים כוחות 'קלים', ככל הנראה רגלים שכרגיל צורפו במספרים גדולים לצבאות הסלוקים ומילאו בשעת-מסע תפקידי אבטחה וטיהור. גם אם אין זו אלא פרשנות מקורית של יוספוס, אין ספק שהיא קולעת למטרה: עצם הפיצול של הכוח הסלוקי הכבד לגדודים עצמאיים קטנים הכוללים בנפרד את כל המרכיבים של המערך ההלניסטי ניתן להתבאר רק בצורך להתגבר על הקשיים שבתפעול אותו מערך בצורתו החזיתית הרחבה המקובלת בתנאים המשתנים של זירות הקרב הצרות של הר יהודה. כל גדוד יצר מבנה גמיש ועצמאי, אשר היה מסוגל לשנות את היערכותו בהתאם למבנה הקרקע ולהתאיץ מול האויב במיצר בכוחות עצמו כשהוא מהווה למעשה פורמאציה בזעיר אנפין, העומדת ברשות עצמה, של המערך הקרבי ההלניסטי המקובל (להוציא את 'המתגרים' הקלים)⁵⁵. יחידה מסוג זה היתה מסוגלת ל'ידיחס' לגזרה צרה של 80 מטרים בלבד בחלקים הצרים ביותר של המיצר, בהגדילה את מספר שורות הרגלים עד לעומק של 32 שורות שהוא העומק המקסימאלי של כוחות פאלאנקס שהיה מקובל בתקופה ההלניסטית (ליביוס, לו, 2.40; אסקלפיודוטוס, ב, 1). אם נקבל את ההשערה כי ביחידות הקדמיות היו חיילים 'רומים' ולא חיילי פאלאנקס, הרי שהיחידות הראשונות שבאו לכלל מגע עם הכוח היהודי היו גמישות למדי ויכלו לפעול ביעילות בזירת-הקרב המוגבלת והצרה. אין לנו אלא להתפעל מהמקוריות של הפיתרון שהפיקוד הסלוקי מצא במקרה זה לבעיה כיצד להביא לידי ביטוי את היתרונות של המערך ההלניסטי המקובל גם בשטח שהיה בו כדי להקשות על פעולתו.

של 3 רגל כשמערך הפרשים כולו מסודר בעומק של 8 שורות (על השטח שתפס כל פרש ראה פולביוס, יב, 18, ועל העדר מרווחים בין יחידות הפרשים הכבדות, ראה בר-כוכבא, הצבא הסלוקי, עמ' 168).

54 לתרגום של *μέρος τι* כ'קצת' ראה בשבעים לדניאל ב, מב. אשר לביטוי *καί τινες* ניתן אמנם לשחזרו גם כ'אחדים' וגם כ'רבים', ראה בשבעים לבראשית לו, לד. ברם מבנה השטח וההרכב של הצבא הסלוקי מורים שיש לבחור בפירוש האחרון, ושבמשפט יש אנטיזה בין *μέρος τι ... καί τινες*.

55 על ההיערכות הקרבית המקובלת בתקופה ההלניסטית ראה בעיקר: J. Kromayer and G. Veith, *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer*, Munich 1926, pp. 141-146; W. W. Tarn, *Hellenistic Military and Naval Developments*, Cambridge 1930, pp. 26-30, 61-71 (להלן – טארן, ההתפתחויות הצבאיות).

מקבים א אינו מזכיר שיתופם של כוחות קלים בחזיתו של הכוח הסלואקי כשם שאינו מסווג את הכוחות שהשתלטו על הגבעות שמשני צדי המיצר. ואולם יוספוס ב'קדמוניות' מכנה את הכוח שניצב לפני הגדוד הקדמי בשם *πρόδρομοι* (יב, 372), היינו 'מתגרים' רכובים (השווה, למשל, דידורוס, יז, 4.17; אריאן, אנבאסיס, א, 7.12; אריסטו, חוקת האתונאים, מט, 1), ויתכן שזכר פרט זה מתוך המקור שבו השתמש לכתיבת 'מלחמת היהודים'. במקור האחרון מוסר יוספוס שהסתערותו של אלעזר קדמה להתנגשות 'הפא-לאנגות' (א, 42), בעוד שלפי מקבים א נפלו 600 חיילים סלואקים עוד לפני שאלעזר החל להבקיע את דרכו בעד ה'גדוד' (או ה'פאלאנקס'—ראה לעיל, הערה 44) אל הפיל (ו, 42). למרות שאין זה תמיד לגיטימי להשלים פרטי אינפורמציה ממקורות שאינם תלויים זה בזה, יש לזכור כי שיגורם של פאלאנגיטים (או אף אנשי 'היחידה הרומית') לתוך המיצר ללא חיל-חלוץ של 'מתגרים' קלי חימוש, עלול היה להיות הרה אסון אילו הצליחו היהודים לנתק לפתע את הדרך על-ידי הסתערות מהגבעות שמשני צדי המיצר. גם שיתופם של פילים חייב לשלוח כוחות קלים לפני הכוח כדי לסלק במקרה הצורך מכשולי עבירות מלאכותיים שהיו מוצבים תדיר על דרכם של פילים⁵⁶. מקבים א אינו מזכיר את 'המתגרים' ואת חימושם של שש-מאות הנופלים כשם שלא פירט את חימושם של ה'קלים' שבאגפי המערך החזיתי, או משום שכעד ראייה לא התרשם מהם באותה מידה שהתרשם מהתופעת 'גדודי הפילים', או משום שלא ראה באיזכורם נושא שיש בו כדי להרשים את הקורא.

ההתייחסות המועטת במקורות לתפקידם של הכוחות 'הקלים' במהלך המסע מקשה על שחזור טאקטיקת ההתקדמות והקרב הסלואקי. אם מיקומם המדויק של היהודים לא היה ידוע, ייתכן שהכוחות הסלואקים פעלו בשיטה דומה לזו שננקטה על-ידי אנטיוכוס השלישי בשעת חציית רכס האלבזרו בשנת 210 לפנה"ס במטרה לחשוף את מקומות המסתור של האויב. במסע זה הפעיל אנטיוכוס השלישי 'סיירת רכה' שהיתה מורכבת מ-2,000 קשתים כרתים שחדרו ראשונים לתוך המיצר ובאותה שעה השתלטו כוחות קלים על הרכסים שמשני העברים. הכוח הכרתי שימש כ'פתיון' וריקת אליו את 'אש' האויב. דבר זה איפשר לכוחות שעל הרכסים לאתר את מקומות המסתור של המארב ולהסתער עליהם במלחמת פנים אל פנים⁵⁷. יש להניח שבמסע לבית-זכריה שותפו כוחות קטנים בהרבה במאמץ לחשיפת המארב כשהם מלווים בסמוך בכוחות הפאלאנקס. בין אם היה זה קרב לחשיפת מארב ובין אם לאו, החידוש הגדול בקרב בית-זכריה היה בתפקיד שנועד לכוחות 'הכבדים', בהרכבם ופרישתם הגמישה, בניגוד לריכוזם במאסף

56 ראה, למשל, דידורוס, יח, 4.71—5; יט, 1.84—4; ליביוס, מד, 4.41; זונארס, ט, 22 (עמ' 269); השווה לאיזכורים האנאכרוניסטיים אצל פוליאנוס, ד 17.3; קורטיוס, ד, 36.13. על אמצעים אלו ראה: R. F. Glover, *The Tactical Handling of the Elephant, Greece and Rome*, vol. XVII (1948), pp. 7-8.

57 ראה בפירוט: בר-כוכבא, הצבא הסלואקי, עמ' 144—145. מעניין הדמיון בין חלק ממשפט המפתח המתאר את פעולתה של יחידת הפתיון הכרתית בפוליביוס, י, 9.30, לבין התיאור במק"א ו, 40: בפוליביוס *παταροενομένων ἐν τάξει καὶ βάδην* ('בהלכם במשטר ובאטיות'), ובמקבים א *καὶ ἤρχοντο ἀσφαλῶς καὶ τεταγμένως* ('וילכו בבטחה ובמשטר'), אף שיש להודות שניתן ליחס דמיון מלווי זה לא לטאקטיקה כוללת זוה, כי אם לשיטת ההתקדמות הזריזה בשעת מסע שהיתה מקובלת על כוחות הפאלאנקס.

במסע באלבורז שנעשה בשעתו במטרה להרחיק אותם ממגע עם האויב (פוליביוס, י, 29. 4; 5.30). הסכנה של התנפלות מן האגף שנשקפה ליחידות הסלווקיות 'הכבדות' היתה קטנה יותר בגבעות הנמוכות יחסית של מיצר ואדי שח'יט מאשר ברכסים האדירים של האלבורז, אולם מאידך, הסכנה של תקיפה חזיתית מאסיבית שהיתה קטנה יותר באלבורז, חייבה הצבת 'כבדים' בסמוך ל- *πρόδρομοι*, 'המתגרים' הרכובים, בקרב בית-זכריה. אילו היו היהודים מצליחים לפזר את 'המתגרים' הסלווקים, היה עליהם להתייצב מול הרגלים 'הרומים' או הפאלאנקס הבלתי חדיר, בעוד שהפרשים שניצבו באגפי 'גדודי הפילים' נתנו ל'כבדים' הגנה אגפית והיו מסוגלים לפנות בכל עת לתקיפת היהודים באגפיהם ולמרדף. יש גם לקחת בחשבון שאנטיוכוס השלישי לא יכול היה לאפשר לעצמו לאבד כוחות 'כבדים' במערכה ממדרגה שנייה במעבר האלבורז בדרכו למשימה העיקרית בפרתיה ובבאקטריה, בעוד שמסעו של ליסיאס הגיע לשיאו בקרב בית-זכריה. גורם לא פחות חשוב במערכת השיקולים הטקטיים של ליסיאס, שהשפיע על מיקום היחידות השונות, היה התפקיד שנועד לפילים בערעור המוראל ורוח הלחימה של הכוח היהודי, שחלקו הגדול, שהיה מורכב מבני ארץ יהודה, לא היה מודע כהלכה לדרכי-הלחימה של פילים.⁵⁷ מבחינה צבאית טהורה לא היה ערך רב בשיתופם של הפילים. כוחם העיקרי היה בהגנה או בהסתערות נגד פרשים כשהם ניצבים בשורה רצופה ולא כשהם מבודדים בקרב הפאלאנגיים.⁵⁸

תיאור הקרב (מק"א ו, 41—47) מורה ש'הקלים' הסלווקים הצליחו בצורה זו או אחרת 'לנטרל' את הכוחות היהודים שמשני צדי המיצר ולמנוע מהם לתקוף את 'הכבדים' שבמיצר תוך כדי ניצול עמדתם החולשת. ההצלחה היחידה של היהודים היתה בהכרעת 'המתגרים' הרכובים שחדרו ראשונים למיצר (מק"א ו, 42; קדמוניות, יב, 372). אולם למרות מעשה הגבורה של אלעזר, שנועד ככל הנראה לשמש סמל ודוגמא לשאר הלוחמים שנתעו מהמאסיביות הדורסנית של 'גדודי הפילים' הקדמים.⁵⁹ לא הצליחו המתגונים שבמיצר ובאוכף לעמוד מול הלחץ של הכוח הרומס והמוחץ של 'יחידת הפילים' הקדמית ואלו שבאו בעקבותיה (מק"א ו, 46), שיכלו לנוע ולפעול בשטח המישורי אך הצר של ואדי שח'יט

⁵⁷ השווה לאפקטיביות הרבה שגילו הפילים ההודיים של אנטיוכוס השני נגד הגאלאטים בראשית הופעתם באסיה הקטנה, לוקיאן, ואוקסיס, י—יא (על האוטנטיות הכללית של התיאור: B. Bar-Kochva, On the Sources and Chronology of Antiochus I's Battle against the Galatians, *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, vol. CXIX, N.S. (1973), pp. 1-3), וכן לפעילות הפילים של פיררוס מלך אפירוס במסעו לאטליה, פלוטארך, פיררוס, כא, 7; יוסטין, יח, 2.

⁵⁸ על השימוש הטקטי בפילים ראה: טארן, ההתפתחויות הצבאיות, עמ' 92 ואילך; H. H. Scullard, *The Elephant in the Greek and Roman World*, London 1974, pp. 64 ff.

⁵⁹ קשה להניח שהיהודים לא ידעו על הנותג של המלכים הסלווקים להילחם בקרב יחידות המשמר של הפרשים (ראה, למשל: פלוטארך, דמטריוס, כט, 3; פוליביוס, ה, 7.53, 8.82, 1.84, 8, 11—13; י, 7.49; ליביוס, לו, 18—19; לז, 1.41, 7.42—8, 43; אפיאן, סריאקי, יז—יט, ועוד), ובכל מקרה הם חייבים היו לדעת את גילו של המלך, ולכן אין להניח שאלעזר, אחיו של המצביא, אכן חשב שהמלך יושב על גבו של הפיל ביחידה הקדמית. המסורת על מניעיו של אלעזר שנשתמרה גם ב'מלחמת היהודים' (א, 42—43) נובעת מהנטייה של בני התקופה להלל את משפחת החשמונאים. אין להסיק מכאן בהכרח שניקולאוס איש דמשק השתמש במקבים א: הסיפור על אלעזר היה מסורת עממית שנפוצה, מן הסתם, במקורות רבים בכתב ובעל-פה, כסיפורים אחרים על האחים החשמונאים.

כדרך שהיו רגילים להילחם בשטחים המישוריים הנוחים ללוחמה 'כבדה'. יהודה המקבי ואחיו נאלצו לסגת לעבר המיקלט המסורתי שבאיזור גופנה שמצפון לירושלים (מלחמת היהודים, א, 45), ששימש, ככל הנראה, גם כמקום ההתארגנות הראשונית של המורדים עם הטלת גזירות הדת⁶⁰, בעוד שחלק אחר מהמורדים הסתגר במקדש (מק"א ו, 51—62). הניתוח של המהלכים הסלואקים המוצע לעיל מצביע על כושר הפעולה של הצבא הסלואקי בכללו, כולל הפאלאנקס ושאר היחידות 'הכבדות', בשטחים הרריים קשי-עבירות, ויש בו כדי לערער את ההערכה המקובלת על 'התנוונותו' של הצבא הסלואקי ועל חוסר האונים שגילו היחידות ה'כבדות' בשטחים מבוטרים. הערכה זו, שנוצרה מעיקרה כדי לתרץ את ההצלחות של החשמונאים בהתמודדויות אחרות עם הכוחות הסלואקים ולמעט במשקלן, אינו לה על מה שתסמוך. בדיקת התפתחותו של הצבא הסלואקי, ארגונו, הרכבו הלאומי וביצועיו הטאקטיים במאה השלישית לפנה"ס מבססת את המסקנה המשתמעת מקרב בית-זכריה⁶¹.

60 על האיזור כמקום המיקלט המסורתי של יהודה המקבי ראה: אבי יונה, מחקרים, עמ' 57; השווה: מק"א ב, 28; ג, 10—11; מק"ב טו, 1. למרות השם האנאכרוניסטי 'גופניטיקי' — גופנה (ראה מ' אבי יונה, גאוגרפיה היסטורית של א"י, ירושלים תשכ"ג, עמ' 52) הנני נוטה לראות את האינפורמציה שב'מלחמת היהודים' על המנוסה לגופנה כאוטנטית: ברור שיהודה ואחיו לא מצאו מיקלט במקדש, אחרת לא היה מקבים א נמנע מלהתייחס למעשיהם בשעת ההגנה ההירואית על המקום המקודש (ו, 48—54), ולתפקידם במשאו'מתו שניהלו הנצורים עם ליסיאס (על מהלך המשאו'מתו ראה גם בתעודה שנשמרה במק"ב יא, 22—26; וראה: צ'ריקובר, היהודים בעולם היווני והרומי, עמ' 185—191 על בעיית האוטנטיות והרצף הכרונולוגי של התעודה). בנסיבות שנוצרו, מנוסה לאחד האזורים ההרריים שמצפון לירושלים היתה אלטרנאטיבה סבירה. ליוספוס, או לבעל המקור שעמד לנגד עיניו, לא היתה כל סיבה להמציא פרט זה משום שהם לא הפעילו ניתוח ביקורתי מסוג זה כלפי ספר מקבים א (ובוודאי שלא העלו את השיקולים הנימנים לעיל), והאיזור אינו נזכר בשמו בשום מקרה בספרי המקבים כמקום המפלט של המורדים. את השם האנאכרוניסטי 'גופניטיקי' יש ליחס לשימוש האפשרי בניקולאוס איש דמשק שבימיו (או זמן מה קודם-לכן) הוסב שם הטופארכיה 'עפרים' ל'גופנה'.

61 להערכת יכולתו של הצבא הסלואקי במאה השלישית לפנה"ס ראה בפירוט בספרי הנזכר לעיל, ועיין בייחוד בסיכום, עמ' 201—206.

נספח

הכרונולוגיה למסע השני של ליסיאס

לקביעת המועד המדויק של המסע יש משמעות רבה להבנת ההרכב של הצבא הסלווקי ומהלך המסע. מקבים א אינו מתארך את המסע עצמו, אולם הוא מוסר שקדם לו המצור של יהודה המקבי על החקרה ב'שנת מאה וחמישים' (ו, 20). מקבים ב, לעומת זאת, קובע את מועד המסע לשנת 'מאה ארבעים ותשע' (יג, 1). אם נתייחס קודם כל לכרונולוגיה של מקבים א, הרי שהמאורע הנמסר הוא 'פנימי' ולכן יש לחשבו, על-פי השיטה שהציע ביקרמן, לפי הגירסה הבבלית הפותחת את הכרונולוגיה הסלווקית באפריל שנת 311 לפנה"ס¹. מכאן עולה שקרב בית-זכריה נערך לא לפני אפריל שנת 162 לפנה"ס. שיקולים אחרים, ובעיקר מועד עלייתו של דמטריוס הראשון לשלטון שהיה בסתיו, ולכל המאוחר בנובמבר שנת 162 לפנה"ס², וכן איזכורה של שנת השמיטה במהלך המסע בהקשר למצור בית-צור והמקדש (ראה בפירוט להלן), כופים עלינו שלא לאחר את המסע מעבר לחודשי האביב. השמדת הפילים באפמיאה בידי הלגאט הרומי גנאיוס אוקטויוס זמן קצר לפני שדמטריוס נמלט מרומא (אפיאן, סיריאקי, מז; פוליביוס, לא, 9.2—11), היינו בסוף הקיץ של שנת 162, משתבצת אפוא יפה למסגרת זו. סדר המאורעות שהתרחשו בשמונה החודשים שבין אפריל 162 לנובמבר של אותה שנה היה, אם כן, כדלהלן: מצור החקרה; המשלחת של הנצורים לאנטיוכיה; מצור בית-צור; קרב בית-זכריה; מצור המקדש; חזרתו של פליפוס; השמדת הפילים; ולבסוף: הנחיתה של דמטריוס בסוריה. פעילות רבה בהיקף כזה אינה בלתי אפשרית במסגרת הזמן המוצע. השמדת הפילים אינה בהכרח תגובה על הפעלתם במסע השני של ליסיאס אלא על שיתופם במערכות שונות שניהל אנטיוכוס אפיפאנס בממלכתו ומחוצה לה (למשל: מק"א א, 17; קדמוניות, יב, 296; פוליביוס, ל, 11.25), ולכן אינה מחייבת מירווח זמן ניכר בינה לבין קרב בית-זכריה. קושי עולה מהקביעה של מקבים א לפיה נאלצו אנשי בית-צור והנצורים במקדש להיכנע מחמת מחסור באספקה שנגרם בגלל שנת השמיטה (ו, 49, 53). על-פי צירוף הידיעות על סדר השמיטות ומחזוריהן עולה ששנת השמיטה היתה בין תשרי 164 לתשרי

1 על התאריכים 'הפנימיים' וה'חיצוניים' ראה: ביקרמן, אלהי המקבים, עמ' 155—158. לגירסה הבבלית למניין הסלווקי עיין: F. Kugler, *Sternkunde und Sterndienst in Babel*, Münster 1907, vol. I, p. 214; idem, *Von Moses bis Paulus*, Münster 1922, p. 303.

2 ראה: מק"א ז, 1; פוליביוס, לא, 9.2—11; אפיאן, סיריאקי, מז, ועיין: ניוה, ביקורת ספרי המקבים, עמ' 494; H. Volkman, *RE*, s.v. *Makkabäerbücher*, col. 783; Demetrios I und Alexander I von Syrien, *Klio*, vol. XIX (1925), p. 388.

163.³ אולם כבר שיערו שהכוונה לא לשנת השמיטה ממש אלא למוצאי שמיטה⁴. ואכן באביב של מוצאי שמיטה, שבו עדיין לא היו יכולים של ממש מהתבואה של השנה החדשה, הורגש המחסור יותר מאשר בשנת השמיטה עצמה. המצור על בית-צור נערך מיד בראשית המסע, ואילו המצור על המקדש הוטל אמנם רק לאחר נפילת בית-צור והקרב בבית-זכריה, אולם אך טבעי הוא שאסמי המקדש, שאספקתם היתה מבוססת על התרומות, המעשרות והביכורים לא יתמלאו מיד בעונת הקציר אלא רק במועד מאוחר יותר. בעיית האספקה החמירה משום שהמצור נמשך 'מים רבים' (מק"א ו, 51) ובגלל שהותם של פליטים רבים בתחומי המקדש (שם, 53).

3 ראה: דאנסי, מקבים א, עמ' 113—114; E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, Leipzig 1901-1909⁴, vol. I, p. 34; S. Zeitlin, *The First Book of Maccabees*, New-York 1950, p. 254. נסיונו של ראלף מארקוס להוכיח על-פי המסופר על מצור הורקנוס בדוק, ששנת 162/163 היתה שנת שמיטה, אינו עולה יפה (R. Marcus, *Josephus*, The Loeb Classical Library, London 1943, vol. VII, p. 196 n.a.; cf. E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, Revised by G. Vermes and F. Millar, Edinburgh 1973, p. 19; 167, n. 14; J. G. Bunge, *Untersuchungen zum zweiten Makkabäerbuch*, Bonn 1971, pp. 683-686). דבריו של יו-ספוס על הפסקת המצור בדוק מחמת כניסת שנת השמיטה "שבה נוהגים היהודים לשבות כמו ביום השביעי" (קדמוניות, יג, 234) מופרכים מכל הבחינות (ראה דאנסי, שם, עמ' 114). לשאלה ההלכתית עיינו גם: מ"ד הר, לבעיות הלכות מלחמה בשבת בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד, תרביץ, י [תשכ"א], עמ' 352—353). ואינם משתבצים בלוח הכרונולוגי העולה מתוך דבריו של יוספוס על מצור סוסיוס והמסורת התלמודית על חורבן הבית (קדמוניות, יד, 475; ערכין יא, ע"ב, תענית כט, ע"א; ירוש' תענית, פד, סח, ע"ג) מהם משתמע ששנת 135/136 היתה שנת שמיטה. הפקוקים של מארקוס בדבר הכרונולוגיה של מצור סוסיוס אינם מהותיים (ראה שם, עמ' 694, הערה ב, ועיינו לעומתם דבריו של שירר בספרו המקורי, עמ' 358, הערה 11, וכן צייטלין, שם, עמ' 254—257), אין ספק שהמקור הנוכרי שבו השתמש יוספוס לפרשת דוק עירבב פרשיות כמו שגם ניתן ללמוד מקביעתו שהיהודים לא נוהגים להילחם בשנת השמיטה. המצור נפסק לא מחמת כניסת השמיטה אלא משום שהוא נערך מלכתחילה במוצאי שמיטה. הוא החל בשבט שנת 134 (מק"א טז, 14). וככל שהתארך, התרבו הקשיים הלוגיסטיים.

4 ראה: ח"י בורנשטיין, חשבון שמיטין ויובלות, התקופה, יא (תרפ"א), עמ' 238—239; H. Bévenot *Die beiden Makkabäerbücher*, Bonn 1931, p. 221; R. North, *Macbean Sabbath Year*, *Biblica*, vol. XXXIV (1953), p. 506. מסקנה זו שרירה וקיימת גם אם נגיה שכל התאריכים בספר מקבים א מבוססים על השיטה המוקדונית-סורית למניין הסלווקי הפותחת באוקטובר 312, שכן גם כך עולה שהמסע של ליסיאס נערך אחרי אוקטובר 163, דהיינו לאחר צאת שנת השמיטה. את מק"א ו, 49 יש איפוא להבין כלשון עבר שקדם למאורע המתואר ('כי שבת היתה לארץ'). אשר לפסוק 53, דברי ההנמקה *διὰ τὸ ἔβδομον ἔτος εἶναι* ניתנים לשיחזור כ'בהיות השנה השביעית' וכן 'כי היתה השנה השביעית', או 'בגלל השנה השביעית' וכן 'בגלל השביעית'. המבנה הקאנונלי 'בהיות השנה השביעית' אינו מקובל בלשון מקרא, ואילו סדר המלים בנוסח היווני אינו תואם את התחביר העברי. הנימוק האחרון כוחו יפה גם נגד ההצעה השנייה (לשמירה על הסדר העברי באותה קונסטרוקציה ראה: מק"א י, 42, 77; יא, 35). במשפט 'בגלל השנה השביעית' חסרה מלה מקבילה ל *εἶναι*. קושי אחר עולה מהיפוך סדר המלים של הביטוי העברי 'השנה השביעית'. לפיכך נראה לשער כי במקור העברי היה כתוב 'בגלל השביעית' (השווה שם' כג, יא), והמתרגם הוסיף לשם הבהרה את המלה *ἔτος* כשהוא משבץ אותה על-פי כללי התחביר היווני. השלמה וזה באותו סדר מצויה למלה 'השביעית' בשבועים לשם' כא, ב. 'מעורבות' זו של המתרגם הביאה גם להוספת הפועל *εἶναι* (השווה מק"א י, 42 — ἀνίστην).

לעומת זאת, התיארוך של המסע במקבים ב' לשנת 149 למניין הסלוקי אינו יכול להתקבל על הדעת. כתאריך 'פנימי' יש לקבוע שנה זו בין אפריל 163 לאפריל 162. המחצית הראשונה של אותה שנה יורדת מעל הפרק, שכן היא סמוכה מדי לטיהור המקדש בדצמבר 164 שלושה בפעולות מקיפות וממושכות של יהודה המקבי ואחיו ברחבי ארץ-ישראל (מק"א ה'; מק"ב י, 14 – יב), בעוד שהמחצית השנייה של אותה שנה אינה באה בחשבון בשל עונת הגשמים. קשה להניח שהמסע הסלוקי הגדול שכלל את מצור בית-צור, קרב בית-זכריה והמצור על המקדש, התנהל בחורף: עיקרו של המאמץ הסלוקי לעבר ירושלים היה מכיוון דרום, שבו האקלים קשה למדי בעונה זו. הצבאות הסלוקים לא נטו לנהל מסעות בחורף, ולעתים קרובות אף הופסקה עם בוא החורף פעילות צבאית שהיתה בעיצומה⁵, ויש לזכור שמסע זה הקיף חלק גדול, אם לא את רוב מניינו, של הצבא הסלוקי (ראה לעיל). מסיבה זו יש גם לשלול את הדעה המקובלת על חוקרים רבים שמגילת תענית, כ"ח בשבט ("בעשרין ותמניה ביה אתנטיל אנטיוכוס מלכא מן ירושלם"), מתייחסת לחזרתו של ליסיאס לסוריה לאחר ההסכם, ונראה לקשר את הפרשה האחרונה עם הסרת המצור על-ידי אנטיוכוס סידטס בשנת 134 לפנה"ס⁶. אין גם טעם בנסיון ליצור הרמוניה בין התאריך שניתן למסע במקבים ב' לזה שבמקבים א' באמצעות ההשערה שהתאריך במקבים א' הוא 'חיצוני'⁷, שכן מצור החקרה המתוארך במקבים א' הוא מאורע 'פנימי' מובהק. אין גם צורך להניח שמקבים א' טעה והשתמש במקרה זה בשיטה המוקדונית-סלוקית⁸. הכרונולוגיה של מקבים ב', לעומת זאת, מוטעית ביחס למספר מאורעות שהתרחשו לפי גירסתו לאחר טיהור המקדש. כך הוא מאחר את המסע הראשון של ליסיאס לתקופה שלאחר טיהור המקדש, ומתוך הכרונולוגיה שלו אף עולה שדמטריוס הראשון עלה לשלטון שלוש שנים לאחר קרב בית-זכריה (יד, 1), היינו בשנת 160 לפנה"ס, ומכל מקום לא לפני שנת 161, בעוד, כאמור לעיל, אין ספק שדמטריוס הגיע לסוריה בסתיו 162. נראה לשער כי התאריך של המסע השני של ליסיאס במקבים ב' מושפע מהתאריכים של התעודות בפרק יא באותו ספר, ומכוון ליצור רצף כרונולוגי לתאריך של שנת 148 למניין הסלוקי המצוי בשלוש מן התעודות הללו (21, 33, 38).

5 עיין, למשל: פוליביוס, ה, 6.66, 12.71; טז, 22א; ליביוס, לו, 11; דיודורוס, כט, 2; אתנאיוס, י, 739 ה-ו.

6 כך בדיו גם: H. Lichtenstein, Die Festerolle, eine Untersuchung zur Jüdisch-Hellenistischen Geschichte, *Hebrew Union College Annual*, vols. VIII-IX (1931-1932), pp. 287 ff. בתיאור המצור של סידטס נזכרים שקיעת הפליאדות, גשם וחג הסוכות (קדמוניות, יג, 237, 241). ולפי שהיה זה מצור כמושך שלקראת סיומו התנהל משא-ומתן עקשני, אפשר להניח שכל המהלכים נסתיימו לא לפני חודש שבט. אין להתפלא על ניהול המצור בעונת החורף, שכן המסע עצמו והכיבושים נסתיימו לפני החורף. רק מצור ירושלים נמשך לתוך החורף, ובראשיתו אף סבלו הצרים ממחסור במים (שם, 237).

7 כך שאומברגר, הכרונולוגיה, עמ' 430.

8 כך: ביקרמן, אלוהי המקבים, עמ' 157. ביקרמן התקשה ביחס לאיזכור השמיטה במק"א ו, 53, אולם לפי השיטה המוקדונית-סורית עולה ששנת 150 היתה בין אוקטובר 163 לאוקטובר 162, והמסע יפול מכל מקום רק לאחר שנת השמיטה. ביקרמן התקשה גם ביחס למרווח הזמן שבין מותו של אפיפאנס למועד חזרתו של פליפוס לאנטיוכיה, אולם ההפרש של חצי שנה שבין שתי השיטות אינו מגביר את הסבירות של השימוש בשיטה המוקדונית דווקא. היפוכו של דבר: שיבוץ הפרשה לעונת הגשמים אינו נראה ביותר. אשר לקביעת מועד חזרתו של רוב הצבא לאנטיוכיה ראה לעיל עמ' 164, הערה 22.